

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Білоус Олександр Павлович

УДК 94(47.52/.54):355.425.4"1941/1943"

**ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ
ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1941 – 1943 рр.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Патриляк Іван Казимирович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....	4
Вступ.....	6
 Розділ 1	
Історіографія та джерельна база дослідження.....	13
1.1. Стан наукової розробки теми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	28
 Розділ 2	
Становлення радянського партизанського руху на території Північно-Східної України.....	45
2.1. Становлення структури радянського партизанського руху.....	45
2.2. Кадрове забезпечення та кількісний склад радянських партизанських з'єднань.....	61
2.3. Взаємини радянських партизанів з цивільним населенням.....	71
 Розділ 3	
Забезпечення бойової діяльності партизанів на території Північно- Східної України	80
3.1. Організація служби зв'язку та розвідувальної роботи партизанських формувань.....	80
3.2. Діяльність медико-санітарної служби партизанських загонів і з'єднань.....	94
3.3. Агітаційно-пропагандистська робота партизанських загонів і з'єднань.....	103

Розділ 4**Бойова діяльність радянських партизанів на території Північно-Східної України.....117****З**

4.1. Збройне протистояння радянських партизанів і німецьких окупаційних сил (вересень 1941 – травень 1942 рр.).....117

4.2. Бойові операції радянських партизанів у червні 1942 – вересні 1943 рр..... 131

4.3. Боротьба радянських партизанів Північно-Східної України проти окупантів під час битви за Дніпро.....148

Висновки.....158

Список використаних джерел та літератури.....165

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

Держархів Київської обл. – Державний архів Київської області

Держархів Сумської обл. – Державний архів Сумської області

Держархів Чернігівської обл. – Державний архів Чернігівської області

ДКО – Державний комітет оборони

МКНМІВВВ – Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

ОУН – Організація українських націоналістів

РВА – Російська визвольна армія

РНК – Рада народних комісарів

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

СБУ – Служба безпеки України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УІЖ – Український історичний журнал

УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ

УПА – Українська повстанська армія

УШПР – Український штаб партизанського руху

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК ВЛКСМ – Центральний Комітет Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦШПР – Центральний штаб партизанського руху

ШОП – Школа особливого призначення

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Друга світова війна – одна з найжахливіших сторінок в історії людства. Вир взаємного винищення охопив майже всю планету. За воєнною статистикою, у війну було втягнуто понад 60 країн, бойові дії точилися на території 40 держав, а втрати, за оцінками багатьох дослідників, склали понад 60 млн. осіб¹. Україна, в силу свого геополітичного та геостратегічного положення, опинилася в самому центрі зіткнення сил, спрямованих на знищення одна одної, і тому вона стала однією з головних арен цієї війни. За час з 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р. на території нашої держави було проведено 29 стратегічних і фронтових операцій². Згідно з останніми підрахунками дослідників у ході Другої світової війни Україна втратила лише на фронтах близько 6 млн. своїх синів та дочок³, безповоротні ж втрати українців і громадян України інших національностей колишнього СРСР упродовж 1939-1945 рр. оцінюються в межах від 8 до 10 млн⁴.

Протистояння між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом, яке розгорнулося в рамках Другої світової війни, мало характер тотального конфлікту, що охоплював не лише бойові дії на фронті, характеризувався не тільки колосальним напруженням економічних сил воюючих сторін з їхньою експлуатацією людських ресурсів, а був також і війною в тилу, фронтом за лінією фронту.

¹ Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М.И. Семиряга. – М.: Юридическая литература, 1992. – С. 345.

² Муковський І. Український геополітичний фактор в часи Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко // Трибуна. – 1999. – № 5 – 6. – С. 24.

³ Муковський І. Військові втрати українського народу у Великій Вітчизняній війні / І. Муковський // Трибуна. – 2000. – № 7 – 8. – С. 33.

⁴ Лисенко О. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2 кн. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 2011. – С. 777.

Однією з невід'ємних сторінок боротьби в роки Другої світової війни стала діяльність радянських партизанських формувань на території України, зокрема на північно-східних її теренах, які впродовж 1941 – 1943 рр. пройшов шлях від створення розрізнених партизанських загонів і груп у 1941 р. до потужної підривної сили у німецькому тилу в 1943 р.

Упродовж 1941 – початку 1942 рр., долаючи суттєві труднощі, Радянському Союзові (не тільки через надміру жорстоку окупаційну політику гітлерівців щодо місцевого населення та військовополонених, але й завдяки проведенню суттєвої організаційної роботи) вдалося розгорнути в тилу Вермахту партизанську війну, спрямовану як проти нацистського режиму, так і проти будь-яких виявів опозиційності радянській владі серед населення, що опинилося в німецькому заплілі.

Уже на межі 1942 – 1943 рр. Північно-Східна Україна перетворилася на головний центр радянського руху Опору в республіці, що в свою чергу дало змогу здійснити низку партизанських рейдів для активізації боротьби на території Південної, Центральної, Північно-Західної та Західної України. Та незважаючи на значну кількість загонів та з'єднань, переведених на Правобережжя, регіон продовжив відігравати одну з ключових ролей для радянського партизанського руху в Україні.

У русі Опору 1943 р., який став часом найбільших успіхів у бойовій і диверсійній діяльності, партизани Північно-Східної України діяли у безпосередній близькості до лінії фронту, що у свою чергу дало змогу провести ряд бойових та диверсійних операцій у взаємодії з підрозділами Червоної армії. Так, однією з найвдаліших спільних операцій стала участь партизанських формувань у битві за Дніпро восени 1943 р.

Актуальність дослідження обумовлюється тим, що вивчення історії України періоду німецької окупації неможливе без комплексного дослідження діяльності радянських партизанів у Північно-Східних областях, покликаною висвітлити основні процеси партизанської боротьби у регіоні впродовж 1941 – 1943 рр. та, на основі широкого спектру нових документів і

матеріалів проведення наукового аналізу з урахуванням географічних і територіальних особливостей. Територія Північно-Східної України в силу своєї близькості до фронту, вигідних географічних умов, територіального сусідства з російськими й білоруськими лісовими масивами стала базою радянського партизанського руху для всієї території УРСР. Саме на Чернігівщині й Сумщині були сформовані найбільші й найпотужніші партизанські формування, які у майбутньому розв'язали партизанську війну мало не на всій території республіки. Тому без вивчення партизанської війни на теренах Північно-Східної України ми не зможемо вести мову про всеохопність наших знань з історії України періоду Другої Світової війни.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у рамках науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єкт дослідження є радянські партизанські формування (загони і з'єднання) на території Північно-Східної України.

Предметом дослідження виступає діяльність радянських партизанів у сфері забезпечення і ведення бойових дій.

Хронологічні рамки дисертації, охоплюють період від 22 червня 1941 р. до середини осені 1943 р. Нижня хронологічна межа обумовлена початком німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. Верхня хронологічна межа обумовлена остаточним звільненням Червоною армією території Чернігівської та Сумської областей.

Територіальні межі дослідження охоплюють Чернігівщину й Сумщину та прилеглі до регіонів території, пов'язані з діяльністю партизанських формувань Північно-Східної України.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних джерел, періодики, опублікованих документів та наукових

праць всебічно та об'єктивно реконструювати етапи та напрями партизанської боротьби в Північно-Східній Україні у 1941 – 1943 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання низки дослідницьких завдань:

- охарактеризувати стан наукового висвітлення теми, специфіку й інформативні можливості джерельної бази;
- дослідити суспільно-політичні умови та ідеологічні фактори становлення радянського партизанського руху на території Північно-Східної України, визначити характерні етапи його розвитку, проаналізувати якісний і кількісний склад радянських партизанських з'єднань;
- простежити взаємини радянських партизанів з місцевим населенням Північно-Східної України в 1941 – 1943 рр.;
- реконструювати основні напрями бойової діяльності радянських партизанів Чернігівщини та Сумщини у 1941 – 1943 рр.;
- висвітлити організацію і роботу допоміжних служб (розвідка, медико-санітарне обслуговування) в радянських партизанських формуваннях;
- висвітлити агітаційно-пропагандистську роботу радянських партизанів на території Північно-Східної України.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали методи соціально-гуманітарного наукового пізнання, що ґрунтуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, багатофакторності, системності, всебічності, комплексності, розвитку та плюралізму.

При аналітичному дослідженні діяльності радянського партизанського руху в Північно-Східній Україні під час нацистської окупації використовувався принцип історизму, який передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті з урахуванням тих змін, які відбувалися не тільки з предметом (об'єктом) дослідження, але й з усіма пов'язаними з ним процесами та явищами.

Принцип наукової об'єктивності було використано при аналізі історичних джерел, які відтворювали фактичні події і процеси досліджуваного періоду. Зокрема, відображення всього спектру життя та діяльності партизанських кадрів в умовах тоталітарної держави, незалежно від партійних чи галузевих класифікацій.

Для розв'язання дослідницьких завдань використовувалися такі методи наукового пізнання, як проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, історико-порівняльний, статистичний, описовий, логічно-аналітичний, методи соціальної та історичної психології.

При дослідженні подій, фактів цієї доби в дисертаційній роботі на підставі наукового підходу зіставлялися аналогічні і відмінні факти. Це дало змогу виокремити основні напрямки діяльності партизанів та з'ясувати різні чинники, які впливали на їхню діяльність.

Зміст дисертації викладено за хронологічним і проблемним принципами, що дало змогу виділити найбільш важливі етапи, напрямки і форми діяльності радянського партизанського руху в Північно-Східній Україні в 1941 – 1943 рр. У процесі виконання конкретних завдань наукового пошуку, формуванні різного роду принципів положень дисертаційного дослідження ми спиралися також на важливі в концептуальному плані теоретичні узагальнення та висновки вітчизняних і зарубіжних учених.

Використання таких підходів до вивчення руху Опору дозволяють всебічно та об'єктивно проаналізувати роль партизанських формувань у житті Північно-Східної України в 1941 – 1943 рр. та визначити головні закономірності й тенденції у їхній діяльності у досліджуваній період. У своїй сукупності зазначені методи стали важливими механізмами для досягнення поставленої мети.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка ще не була предметом спеціального окремого комплексного дослідження вітчизняної історичної науки. На основі широкого масиву джерел, насамперед архівних документів, автор здійснив

аналіз діяльності радянських партизанських формувань на території Північно-Східної України та висвітлив основні віхи партизанської боротьби.

Суттєво доповнено й розширено джерельну базу, впроваджено до наукового обігу ряд важливих для аналізу розвитку партизанського руху документів, запропоновано низку нових тез і положень, що стосуються діяльності радянських партизанських одиниць та ставлення до них зі сторони місцевого населення, особливо на початковому етапі війни.

Уперше із загальної кількості партизанів України було виокремлено кадрове забезпечення та кількісний склад партизанських формувань північно-східних її теренів. Проведено порівняльний аналіз бойової активності на початку окупації та на момент визволення краю.

Здійснено комплексний науковий аналіз збройного протистояння та служб забезпечення бойової діяльності партизанських формувань Північно-Східної України: організації служби зв'язку та розвідувальної роботи, діяльності медико-санітарної служби, агітаційно-пропагандистської роботи.

Окрім зазначеного вище, результатом науково-дослідницької роботи стало виправлення цілого ряду неточностей і свідомих фальсифікацій, спричинених у першу чергу, політичною кон'юнктурою, які мали місце у працях вітчизняних науковців, котрі тим чи іншим чином зверталися до деяких аспектів обраної нами теми.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць, підручників і навчально-методичних посібників з історії України періоду Другої світової війни. Результати дисертаційного дослідження використовуються в експозиційній, науково-фондовій та освітньо-комунікаційній роботі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», підготовці оглядових та тематичних екскурсій з теми «Рух Опору українського народу в роки німецько-радянської війни».

Апробація роботи. Основні положення та висновки дисертації були обговорені за засіданнях кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та апробовані на 10 наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 14 – 15 травня 2010 р.), IV Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини» (Харків, 15 грудня 2010 р.), IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 18 – 19 листопада 2011 р.), III Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 7 – 8 грудня 2011 р.), науково-практичній конференції кафедри архівознавства КНУ імені Тараса Шевченка (Київ, 20 грудня 2011 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 27 – 28 квітня 2012 р.), IV Міжнародному конгресі «Знищені у Другій світовій війні міста і села Європи» (Мінськ, Республіка Білорусь, 15 – 17 травня 2012 р.), V Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 9 – 10 листопада 2012 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 26 – 27 квітня 2013 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Битва за Дніпро» (31 жовтня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (29 – 30 листопада 2013 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 9 наукових публікаціях, з них 8 – у провідних вітчизняних та 1 у закордонному фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. історична наука накопичила значний масив різноманітної наукової, мемуарної та публіцистичної літератури, що у тій чи іншій мірі розкриває діяльність партизанів на території України, та Північно-Східної України зокрема. Як у радянську, так і в сучасну епоху різні аспекти їхньої боротьби були предметом численних історичних досліджень, оцінювалися з різних світоглядних і методологічних позицій. З огляду на це, актуальність дослідження проблеми крізь призму здобутків історіографії має важливе значення. І справа не лише у значному відставанні історіографічних напрацювань від сучасних потреб історичної науки, але й у відсутності комплексного та критичного підходу до осмислення процесу нарощування знань з історії партизанського руху в Україні 1941 – 1944 рр. Така історична ситуація змушує до наукової рефлексії з метою виявлення та визначення нових перспективних напрямків роботи, формулювання актуальних завдань та оптимальних шляхів їх вирішення.

Спробуємо визначити основні періоди наукового студіювання радянського партизанського руху на території Північно-Східної України у радянській і пострадянській історичній науці. У розвитку історіографії радянського руху Опору умовно можна виділити два досить неоднозначних періоди. Перший охоплює проміжок часу від осені 1943 р. (остаточне визволення регіону) до 1991 р. (розпад СРСР), коли на тлі загального розвитку радянської історичної науки закладалася історіографія проблеми, створювалися історичні дослідження узагальнюючого та спеціалізованого характеру, з'являлися різноманітні статті у фахових журналах та періодиці,

по «гарячих слідах» виходили друком праці мемуарного характеру, публікувалися різноманітні документи. Другий – якісно новий, розпочався після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України, і триває до цього часу. Звичайно, під час другого періоду, який еволюціонує в умовах кардинального зламу в історичній науці, оновлюються методологічні підходи та методика, поглиблюється постановка проблеми і її теоретичне розв'язання, розширюється діапазон питань, зменшується тиск політико-ідеологічних чинників, долаються стереотипи.

Як уже зазначалося, перший історіографічний період охоплює праці, що започаткували дослідження радянського партизанського руху в Північно-Східній Україні, підготували певне підґрунтя для подальших досліджень, заклали доволі потужну фактологічну базу. Звичайно, наукові розробки, присвячені аналізу діяльності партизанів Чернігівщини та Сумщини, що почали з'являтися в цей час у Радянському Союзі, – лише частка того загального історіографічного процесу, який відбувався в середовищі тоталітарної дійсності. По-перше, історіографія проблеми була поставлена в рамки одного з основних принципів радянської історичної науки – принципу партійності. По-друге, історіографічний процес розгортався в умовах існування політичної цензури, тому помітно, що, наприклад, мемуарів торкнулася рука «цензорів», провівши на сторінках означених праць «правильну політичну лінію» Комуністичної партії.

Звичайно, радянську історіографію, мабуть, не слід розглядати як єдиний потік: вона мала певні напрями, школи та етапи. Слід відзначити, що перший історіографічний період досить тривалий і в його межах можна виокремити ряд етапів (підперіодів): від початку війни до середини 50-х рр., з другої половини 50-х рр. до початку 70-х рр., від початку 70-х до 1991 р.; зумовлених політичною кон'юнктурою, зміною політичного «клімату» в умовах радянського буття тощо. Зрештою, у наявних загальних історіографічних оглядах, присвячених історії Великої Вітчизняної війни, усталилася доволі традиційна схема історіографічних етапів у розрізі

основних суспільно-політичних епох існування СРСР: історіографія в умовах воєнної дійсності, першого повоєнного десятиліття, хрущовської «відлиги», доби «застою» та «перебудови». На кожному з цих етапів відбувалися притаманні лише їм різноманітні «модернізаційні» зміни в історичній науці, нав'язані ідеологічними «пертурбаціями» радянського керівництва.

Першими літописцями партизанського руху в Україні, зокрема Північно-Східної її частини, стали не лише професійні історики, а й безпосередні керівники руху Опору. Вже у 1942 р. з'явилася велика кількість публікацій, що були присвячені боротьбі з загарбниками на окупованих територіях¹. До цієї когорти можемо віднести й спеціальних військових кореспондентів, які за розпорядженням Українського штабу партизанського руху тимчасово перебували у партизанських з'єднаннях України. До боротьби з нацистським пропагандистським апаратом були залучені відомі українські поети та прозаїки. Різноманітні статті, огляди, замітки про перебіг боїв, геройські вчинки їхніх учасників, загальні стратегічні й тактичні ситуації партизанської боротьби². Звичайно, публікації у періодиці воєнної доби не претендували на всебічне вивчення, автори газетних і журнальних статей не піднімалися до рівня наукових узагальнень. Та цінність таких матеріалів в іншому: «Вони динамічно нарощували фактографію війни,

¹ Бурмистенко М. Партизанская война против немецких фашистов на Украине / М. Бурмистенко // Правда. – 1941. – 25 июля; Пономарьов Б. Партизанська війна на Карпатській Україні / Б. Пономарьов // Українська література. – 1942. – № 3 – 4; Строкач Т. Іде війна народна / Т. Строкач // Комуніст. – 1942. – № 24; Зленко А. Большевицское подполье на Украине / А. Зленко // Партийное строительство. – 1942. – № 3.

² Корнейчук А.Е. Партизаны в степях Украины / А.Е. Корнейчук. – Воениздат СССР. – 1942. – 62 с.; Його ж. Помстимося, батьку // За Радянську Україну. – 1942. – № 21; Панч П.Й. Малий партизан / П.Й. Панч. – К.-Х.: Укрдержвидав. – 1945. – 32 с.; Ле І.Л. До зброї, до помсти / І.Л. Ле // За Радянську Україну. – 1941. – № 9; Шкода Г. Розстрілюйте фашистських стерв'ятників / Г. Шкода // За Радянську Україну. – 1941. – № 6; Його ж. Завжди і всюди розвідуйте ворога // За Радянську Україну. – 1941. – № 18; Шкода Г. Невпинно руйнуйте ворожі тили / Г. Шкода, П. Тополя // За Радянську Україну. – 1941. – № 15.

народного подвигу; зафіксували і зберегли тисячі подій, фактів, а головне – прізвищ воїнів та інформацію про їх звитягу»¹. Аналіз наукової літератури першого етапу свідчить про те, що основні питання та аспекти Великої Вітчизняної війни знаходилися у стадії активної розробки, вивчення і систематизації². Серед загальних науково-публіцистичних видань повоєнного десятиліття можемо відзначити колективну монографію І.І. Слинька, В.І. Клокова та І.Т. Кулика³.

Другий етап у розвитку історіографії відзначився посиленням зацікавленості до вказаної проблеми та зростанням кількості наукових розробок, насичених багатим фактичним матеріалом, але з дещо однобічним висвітленням сутності проблеми.

З середини 50-х рр. у розвитку радянської історіографії, пов'язаної з антинацистською боротьбою, стали позначатися певні зміни. Історики отримали ширший доступ до документальних джерел, що стимулювало перехід до більш високого рівня у дослідженні проблеми. Серед ґрунтовних робіт другої половини 50-х рр. особливе місце належить монографії Г.П. Косьменка та І.Т. Мартиненка про роль молодіжних антинацистських організацій у роки радянсько-німецької війни⁴.

¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / [Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 635.

² Буцик А.К. Всенародный характер партизанского движения на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза/ А.К. Буцик // Научные записки Киевского государственного университета. – 1952. – Т. II. – Вып. 2. – Ист. сб. № 3. – С. 89 – 102.; Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза: (1941 – 1945) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

³ Клоков В.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Слинько, І. Кулик. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – 236 с.

⁴ Косьменко Г.П. Українська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945 рр. / Г.П. Косьменко, І.Т. Мартиненко // Наукові записки Ніжинського педінституту. – К. – Львів: Радянська школа, 1952. – Т. 3. – С. 79 – 97.

У 1967 р. вийшла монографія К. Дубини, в якій було узагальнено найбільш важливі аспекти історії України періоду Другої світової війни¹. Відмінною рисою книги є те, що автор особливу увагу приділяє всенародній боротьбі в тилу ворога, зокрема на території Північно-Східної України. Ця та інші праці зазначеного періоду відчутно поповнили історіографію проблеми².

Наприкінці 60-х рр. розпочалася підготовка та видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». У томах, присвячених історії Чернігівської та Сумської областей, автори, використовуючи величезний джерельний матеріал, висвітлюють бойові дії партизанів та підпільників Чернігово-Сіверщини³.

Найбільш фундаментальним дослідженням цього етапу стала шеститомна історія Великої Вітчизняної війни, в якій розглянуто партизанський та підпільний рух Північно-Східної України у контексті всього руху Опору на окупованій території СРСР⁴. Серед узагальнюючих праць потрібно виокремити тритомне видання «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.»⁵.

¹Дубина К. К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / К.К. Дубина. – К.: Знання, 1967. – 48 с.

²Горобець Г.Т. Партийное подполье на Украине (1941 – 1944) / Г.Т. Горобець. – М.: Мысль, 1964. – 93 с.

³Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [Голов. ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967 – 1989. Сумська область / [ред. кол.: Макухін І.Я. (голова) та ін.]. – 1973. – 696 с.; Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [Голов. ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967 – 1989. Чернігівська область / [ред. кол.: Дериколенко О.І. (голова) та ін.]. – 1972. – 780 с.

⁴История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: в 6 т. – Т. 3. / Ред.: Петров Ю.П. и др. – М.: Воениздат, 1961. – 664 с.

⁵Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 1 / Ін-т історії партії ЦК КП України – Філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 2 / Інститут історії партії ЦК КП України – Філіал

Узагальнюючи аналіз наукової розробки зазначеної теми в 1950-х – на поч. 1970-х рр., доходимо висновку, що спеціального дослідження з історії руху Опору в північно-східному регіоні України створено не було. Наявний пласт робіт презентований загальносоюзними розвідками¹, на сторінках яких знаходимо лише фрагментарні сюжети з теми. До того ж, вони мають яскраво виражене історико-партійне спрямування. Частина праць присвячена «викриттю фальсифікацій буржуазної реакційної історії»².

Третій етап історіографії антинацистської боротьби розпочався з процесами реформування радянського суспільства. В цей час спостерігалися певні зрушення в теоретико-методологічних підходах до вивчення історії війни та в конкретно-історичних дослідженнях. Актуальні питання партизанської боротьби досліджено у колективній монографії В.М. Адріянова, В.Є. Бистрова та М.Л. Гутіна³. Загальний огляд діяльності партійного підпілля здійснено у роботі Д.Ф. Григоровича, П.І. Денисенка та

інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1968. – 520 с.

¹ Очерки истории исторической науки в СССР / [редкол.: Тихомирова М.Н. (отв. ред.) и др.]. – М.: Ин-т истории АН СССР, 1955. – 651 с.; Курносоев А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: историогр. вопр. / А.А. Курносоев // История и историки. Историография истории СССР: сб. ст. – М., 1965. – С. 169 – 193; Данилюк М.З. Огляд дисертацій присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / М.З. Данилюк, Є.В. Сафонова, А.П. Черненко // УІЖ – 1958. – № 6. – С. 103 – 110; Самсонов А.М. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР / А.М. Самсонов, А.А. Курносоев // Вопросы истории. – 1964. – № 12. – С. 104 – 111.

² Мерцалов А.Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне / А.Н. Мерцалов. – М.: Наука, 1967. – 201 с.; Кардашов В.И. Приемы и методы изучения советского партизанского движения в буржуазной историографии / В.И. Кардашов // Критики новейшей буржуазной историографии: сборник статей. – Л., 1967. – С. 248 – 281; Кардашов В.И. Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії / В.И. Кардашов // УІЖ. – 1962. – № 12. – С. 110 – 115.

³ Адрянов В.Н. Война в тылу: о некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / В.Н. Адрянов, В.Е. Быстров, М.Л. Гутин. – М.: Политиздат, 1974. – 448 с.

В.М. Нем'ятого¹. У дослідженні висвітлено також і роботу партійних підпільних організацій Північно-Східної України. Цьому ж колективу авторів належить і перший науковий біобібліографічний довідник «Подвигом уславлені», в якому було подано бойові біографії 95 Героїв Радянського Союзу – партизанів і підпільників, що діяли на окупованій території України, у тому числі на Чернігівщині та Сумщині². Утворення й життєдіяльність великих підконтрольних партизанам територій в тилу ворога широко висвітлив В.І. Кучер у монографії «Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни»³.

Однак, на нашу думку, при дослідженні проблеми функціонування та діяльності партизанських формувань і органів керівництва поза увагою залишилися ряд важливих фактів та напрямів їхньої діяльності.

Питання стосовно організації партизанського руху та керівництва ним, а також аналіз різноманіття методів і форм боротьби на окупованій території знайшли своє відображення у дослідженнях 80-х рр. Комплексне, об'єктивне висвітлення історії війни розпочали – М.В. Коваль, В.І. Клоков, В.І. Кучер, А.С. Чайковський, В.О. Замлинський, В.М. Нем'ятий та ін.⁴. З нових позицій окремі аспекти проблеми порушувалися в монографіях П.К. Пономаренка,

¹ Григорович Д.Ф. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович, П.И. Денисенко, В.Н. Немятой. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 223 с.

² Подвигом уславлені: Герої Радянського Союзу – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни / В.М. Нем'ятий (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1978. – 352 с.

³ Кучер В. І. Партизанські краї та зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941 –1944 рр. / В. І. Кучер. – К.: Наукова думка, 1974. – 142 с.

⁴ Кондуфор Ю., Клоков В. Деякі питання методології і завдання дослідження періоду Великої Вітчизняної війни // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С. 14-19; Нем'ятий В.М. Ішла війна народна / В.М. Нем'ятий // Про минуле – заради майбутнього – К., 1989. – С. 125 – 137.; Зінченко Ю. Разом з народом: Компартія України у перші місяці війни / Ю. Зінченко // Політика і час. – 1991. – № 7. – С. 64 – 69; Зінченко Ю. Правду історії не затьмарить: Компартія України в початковий період Великої Вітчизняної війни / Ю. Зінченко, В. Кучер // Радянська Україна. – 1991. – 21 червня.

І.Ф. Кураса, А.В. Кентія¹. Найбільш значущою працею цього етапу стала двотомна колективна монографія «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине»². Автори дослідили основні форми боротьби у тилу ворога, оперативні дії збройних партизанських формувань, багатопланова діяльність осередків партійного та комсомольського підпілля. Проте поза увагою залишилася низка таких важливих питань, як помилки, допущені при формуванні підпілля та створення партизанських загонів, аналіз діяльності партійного керівництва не містить критичних висловлювань і – оцінюється виключно як позитивна.

Важливою подією історіографічного періоду стала поява двох монографій з історіографії підпільно-партизанського руху в Україні. В.І. Клоков у праці «Всенародна боротьба в тилу німецько-фашистських окупантів на Україні 1941 – 1944. Історіографічний нарис»³ провів ґрунтовне дослідження, простежив процес зародження й нагромадження історичних джерел руху Опору та окреслив перспективні напрями подальшої роботи. У 1984 р. у вигляді монографії опублікував свою докторську дисертацію О.І. Красюк⁴. У своїй роботі дослідник наголосив на необхідності звернути увагу на питання співвідношення специфічних особливостей і способів боротьби партизанів у різних районах окупованих областей СРСР з урахуванням і зіставленням їхніх умов. Також багато уваги він приділив

¹ Пономаренко П.К. Всенародная борьба немецко-фашистских захватчиков 1941 – 1944 / П.К. Пономаренко; отв. ред.: А.М. Самсонов. – М.: Наука, 1986. – 438 с.; Курас И.Ф. Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: В 2 кн. / Ю.Ю. Кондуфор (рук.) и др. – К.: Наукова думка, 1985.– Кн. 2. Партизанская борьба. – 399 с.

³ Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: историографический очерк / В.И. Клоков. – К.: Наукова думка, 1978. – 122 с.

⁴ Красюк А.И. Страницы героической летописи: вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / А.И. Красюк. – К. – Одесса: Вища школа, 1984. – 159 с.

«викриттю фальсифікацій» та надмірному зображенню керівної ролі Комуністичної партії в організації боротьби в тилу ворога.

У 1983 р. побачила світ монографія В.І. Кучера «Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941 – 1944»¹, у якій досліджено діяльність радянського підпілля на всій території республіки, велику увагу при цьому приділено висвітленню особливостей дій підпільних організацій Північно-Східної України, та їхнього взаємозв'язку з партизанськими формуваннями.

Бойова діяльність партизанських формувань Чернігівщини та Сумщини знайшла широке відображення у колективній монографії «В битвах за Советскую Украину. Ратный и трудовой подвиг народов СССР в годы Великой Отечественной войны: история и современность»². Авторами проаналізовано та висвітлено військово-політичне значення рейдів партизанських з'єднань, а також утворення широкого партизанського краю в Брянських лісах узимку 1941-1942 рр., який об'єднував до 500 населених пунктів. Водночас виданню притаманні радянські ідеологічні стереотипи щодо провідної ролі Комуністичної партії у високій організації партизанського руху.

Спроба підбити головні підсумки досліджень учених республіки, окреслити коло найбільш значних проблем, що потребують подальшого висвітлення, належить В.М. Нем'ятому³. Зокрема, вченим проаналізовані й узагальнені праці з історії руху Опору. Дослідник позитивно оцінив рівень розробки напряму, відзначивши великий пласт роботи, виконаної істориками республіки, та запропонував низку цінних рекомендацій. Першим у радянській історичній науці наголосив на майже повній відсутності праць,

¹ Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941 – 1944 / В.І. Кучер. – К.: Наукова думка, 1983. – 238 с.

² В битвах за Советскую Украину. Ратный и трудовой подвиг народов СССР в годы Великой Отечественной войны: история и современность. – К.: Изд-во КГУ, 1985. – 173 с.

³ Нем'ятий В.М. Дослідження історії Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни / В.М. Нем'ятий // УІЖ. – 1976. – № 8. – С. 32 – 44.

які б досліджували неактивний спротив окупантові, участь населення у зриві політичних, економічних та військових заходів противника¹. В одній із статей В.М. Нем'ятого досліджено систему партійного керівництва підпільно-партизанським рухом, показано розвиток форм керівництва рухом Опору відповідно до умов на фронтах війни². За переконанням історика, окремою формою партійного керівництва партизанськими формуваннями став інститут комісарів. Там же автор детально висвітлив створення та діяльність ЦШПР, УШПР та інших органів, що брали участь у керівництві партизанським рухом.

Політичні колізії середини 1980-х – початку 1990-х рр. минулого століття, що поклали край тоталітарній системі СРСР, позитивно позначилися на розвитку історичної науки в контексті партизанського руху в Україні.

Загалом потрібно констатувати, що радянська історіографія, накопичивши доволі значний пласт інформації з проблеми, розкрила більшість основних складових партизанської боротьби в Україні, зокрема на Чернігівщині й Сумщині. Перебіг бойових дій та їхні особливості, бої за населені пункти в умовах ворожого тилу, склад їхніх учасників, результати, героїка рядових бійців і ватажків партизанського руху – ось ті основні складові теми, що ввійшли до «скарбниці» радянської історіографії. У цілому, працям дослідників проблеми, як і кожного історика, що жив і творив за радянської доби, був притаманний ряд недоліків і тінювих сторін – надмірна ідеологізація, пріоритет класового підходу до вивчення подій і

¹ Немятой В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенарод. борьбы против хищнич. политики герм. империализма на оккупированной территории Украины (1941 – 1944 гг.) / В.Н. Немятой. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.; Немятой В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941 – 1944) / В.Н. Немятой. – К.: Знание, 1980. – 62 с.

² Нем'ятий В.М. Розвиток форм партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога / В.М. Нем'ятий // УІЖ. – 1979. – № 10. – С. 29 – 40.

явищ історії, спроби втиснення неоднозначних подій у відомі схеми та під постулати марксизму-ленінізму. Радянські історики воліли уникати дискусійних питань та суперечливих аспектів. Більше того, іноді введений дослідниками у науковий обіг фактичний матеріал, що складає головну цінність будь-якого історичного твору, в текстах займав другорядне місце, явно поступаючись за обсягом своєрідним ритуальним розмірковуванням, що черпалися з ідеологічних «установок» КПРС. Проте попри надмірну заполітизованість і деякі «різночитання» з окремих питань, що мали місце серед історіографічного набуtku з проблеми, наприкінці 1980-х рр. у радянській історіографії склалася доволі струнка й несуперечлива концепція, що пояснювала передумови, динаміку та підсумки партизанської боротьби в Україні. Загалом праці першого історіографічного етапу доволі повно окреслюють історію партизанської боротьби на території Північно-Східної України. Водночас вони несуть на собі відбиток заідеологізованого підходу до оцінки відповідної проблеми, містять суперечливі або й помилкові положення.

Другий період історіографії проблеми, який був зумовлений відновленням державної незалежності України, характеризується не тільки пожвавленням досліджень з різноманітних питань Другої світової війни, залученням значно ширшої джерельної бази, а й новою якістю праць, що базуються на оновлених методологічних засадах і методичному інструментарії. Дослідження історії радянського партизанського руху в Україні теж відбувається доволі збалансовано та послідовно. Різні аспекти партизанської боротьби в Північно-Східній Україні порушувалися на різноманітних наукових конференціях¹, розглядалися у наукових

¹ Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.) / Ред.: В.І. Белашов; Глух. держ. пед. ун-т. – Глухів, 2005. – 96 с.

статтях¹, дисертаціях², узагальнюючих і спеціалізованих працях з історії Другої світової і Великої Вітчизняної війн та історії радянського партизанського руху в Україні³, хронологічних, статистичних довідників і дослідженнях з історії бойових шляхів партизанських з'єднань та окремих загонів⁴. У зарубіжній пострадянській історіографії зацікавленість

¹ Руденко Н.М. Партизанський командир (до 100-річчя від дня народження О.Ф. Федорова). / Н.М. Руденко. // УГЖ. – 2001. – № 3. – С. 143 – 148; Корнієнко О. Участь С.В. Руднева у створенні оборонних формувань Путивльського району Сумської області напередодні радянсько-німецької війни 1941 – 1945 років. / О. Корнієнко. // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 131 – 135; Бажан О. Діяльність органів держбезпеки по організації партизанського руху в Україні в початковий період Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву СБУ) / О. Бажан // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 106 – 115.

² Турба М.М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941 – 1944 рр. (Соціально-політичний аспект): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Турба Микола Миколайович; Одеська державна юридична академія. – Одеса, 1998. – 17 с.; Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941 – 1943 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Абакумова Вікторія Іванівна, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 24 с.; Бровар О.В. Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941 – вересень 1943 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бровар Олександр Віталійович; Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 19 с.; Дахненко М.В. Життя та діяльність С.А. Ковпака (1887 – 1967 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дахненко Марина Валеріївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – 15 с.; Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дейнека Наталя Володимирівна; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 19 с.; Нефьодов Д.В. Рух Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Нефьодов Дмитро Валерійович; Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2012. – 20 с.

³ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.

⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.

проблемами радянського партизанського руху в Північно-Східній Україні також не затухає. Проблеми бойових дій на теренах Чернігівщини та Сумщини є наразі актуальними і знаходять висвітлення у монографіях¹.

Багато невідомих раніше фактів щодо участі бійців народного ополчення в партизанському русі відзначено у монографіях П.В. Доброва з історії створення та бойової діяльності народного ополчення і винищувальних батальйонів України в роки Великої Вітчизняної війни².

Серед узагальнюючих праць з історії Великої Вітчизняної війни, де велику увагу приділено партизанському рухові, слід виділити книжки «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945» та роботи відомого дослідника періоду Другої світової війни М.В. Ковалю³.

Серед сучасних історичних розвідок з проблеми не можна не відзначити низку різнопланових робіт київських учених В. Лозицького та А. Кентія. Серед них – узагальнюючі праці з проблеми, історико-документальні нариси, збірники документів з розлогими коментарями⁴. У

¹ Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра / В.И. Боярский. – М.: Граница, 2003. – 448 с.

² Добров П.В. Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны: у 2 т. / П.В. Добров. – Донецк: Доминанта, 1994. – Т.2. – 451 с.

³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / [Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.; Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. 1939 – 1945. Спроба сучасного концептуального бачення / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 58 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.

⁴ Кентій А. Радянські партизани. 1941 – 1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Житомирська облдрукарня, 2010. – 80 с.; Кентій А.В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 98 с.; Кентій А.В. Партизанський рух 1941 – 1944 рр. в Україні. / А.В. Кентій, В.С. Лозицький // УІЖ. – 2005. – №3. – С. 3 – 16; Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) / В.С. Лозицький // УІЖ. – 2001. – №6. – С. 152 – 171.

монографії «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941 – 1944)» ними повною мірою досліджено та проаналізовано бойову, диверсійну та розвідувальну діяльність партизанів, висвітлено прорахунки й помилки в організації та розвитку партизанського руху, схарактеризовано нацистський окупаційний режим і його заходи у боротьбі з партизанами¹.

На окрему увагу заслуговує монографія О.С. Гогун «Сталінські командос. Українські партизанські формування. 1941 – 1944», у якій автор висвітлив малодосліджені сторінки діяльності радянських партизанів та запропонував цілісну, багатовимірну і об'єктивну картину стратегії й тактики партизанської боротьби в Україні, зокрема на Чернігівщині й Сумщині².

Слід відмітити, що історіографія проблеми, ґрунтуючись на доволі широкому комплексі історичних джерел, поступово почала розкривати різноманітні аспекти теми на науковому рівні. Проте ставити крапку в дослідженні цієї проблематики зарано, оскільки ще залишається величезне поле для подальших наукових пошуків і переосмислень.

Історіографію проблеми збагатили і зарубіжні історики. Значний інтерес викликала монографія Н. Мюллера, в якій автор досліджує злочинну роль Вермахту у впровадженні «нового порядку», розглядає німецький апарат управління та військово-економічні органи зони військової адміністрації, їх діяльність із різних напрямків окупаційної політики³. Серед робіт зарубіжних авторів, що висвітлюють партизанський рух у СРСР, у першу чергу варто назвати ті, котрі цей рух називають основним або навіть єдиним предметом

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

² Гогун А.С. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941 – 1944 / А.С. Гогун. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 477 с.

³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер. – М.: Вече, 2010. – 384 с.

розгляду¹. Найбільш значущою є колективна праця «Радянські партизани» за редакцією Дж. Армстронга, що побачила світ в Америці в 1964 р.². У монографії широко висвітлений психологічний чинник партизанської боротьби, пропаганда, агітаційна робота партизанів, їхнє ставлення до населення. При цьому, пропаганду й партизанську агітацію розглянуто абсолютно окремо від бойових дій – як незалежну «психологічну війну».

Значне місце партизанам, зокрема їхній боротьбі з окупантами, відведено в працях англомовних авторів, присвячених нацистській окупаційній політиці³. Зазначимо, що у працях зарубіжних авторів основна увага приділяється питанням причин виникнення партизанського руху, розмаху й ефективності партизанської війни, взаємодії партизанів з населенням, відносинам між окупантами і населенням.

Сучасна історична наука, акумулювавши фактаж, накопичений ще радянською історіографією, ґрунтуючись на модерній позитивістській методології (щоправда, подекуди зі своєрідними «залишками» старої марксистської), достатньо детально схарактеризувала події радянського партизанського руху в Україні та в північно-східній її частині, запропонувала загальну оцінку тих подій. Підсумовуючи доробок другого історіографічного періоду дослідження історії партизанської війни в Північно-Східній Україні

¹ Каров Д. Партизанское движение в СССР / Д. Каров. – Мюнхен, 1954. – 118 с.; Slepian K. Stalin's guerrillas: Soviet partisans in World War II / Kenneth Slepian. – Lawrence: University Press of Kansas, 2006. 409 p.; Howell E. The Soviet Partisan Movement / Edgar M. Howell. – Bennington: Department of the army USA, 1956. – 218 p.; Cooper M. The Nazi war against Soviet partisans 1941 – 1944 / Matthew Cooper. – London: Stein and Day, 1979. – 217 p.; Cooper M. The phantom war: The German struggle against Soviet partisans, 1941 – 1944 / Matthew Cooper. – London: Macdonald & Jane's, 1979. – 217 p.

² Soviet Partisans in World War II / ed. By Armstrong J. – Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1964. – 792 p.

³ Pronin A. Guerrilla Warfare in the German-Occupied Soviet Territories 1941 – 1944: ph.d. diss / A.Pronin. – Washington: Georgetown University, 1965. – 287 p.; Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939 – 1945 / John Armstrong. – New York: CUP, 1963. – 361 p.; Dallin A. German Rule in Russia 1941 – 1945: a Study of Occupation Policies / Alexander Dallin. – London: Macmillan, 1957. – 250 p.

1941 – 1943 рр., можна зробити висновок про те, що літопис проблеми помітно збагатився новими знаннями й узагальненнями.

Але, незважаючи на чисельність наукових публікацій, мемуарної літератури, присвячених цій темі, відчувається недовивченість системи розвитку партизанського руху, особливо, в початковий період. До сьогодні практично повністю поза увагою залишаються господарські акції партизанів, взаємовідносини з місцевим населенням, органами окупаційної влади та інше.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз проблеми засвідчив, що комплексний аналіз подій історії радянського партизанського руху на Північно-Східній Україні відсутній, що й зумовило доцільність спеціального історичного дослідження історії руху Опору в регіоні.

1.2. Джерельна база дослідження

Діяльність радянських партизанів в Україні (зокрема в її північно-східному регіоні) залишила репрезентативний джерельний пласт, надзвичайно різноманітний у своїй видовій та родовій специфіці.

Щоб охопити все розмаїття, все багатство джерельної бази, диференціювати та опрацювати її, було здійснено класифікацію історичних джерел з указаної теми. У ході наукового дослідження теми за сукупністю тих чи тих параметрів групування джерел за обраними домінантними ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження і здобуття найповнішої і найдостовірнішої інформації було виокремлено основну групу класифікації джерельної бази – словесні (вербальні) джерела. Також потрібно відзначити використання речових, зображальних та звукових (аудіальних) джерел.

Аналіз проблематики, яка досліджується в дисертації, дозволяє зі словесних (вербальних) джерел виокремити декілька видів. Це, насамперед, писемні архівні матеріали та опубліковані джерела, а також залучені матеріали фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей

історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Як окремий вид писемних джерел доцільно розглядати хроніки, хронографи. У процесі дослідження цього виду було звернуто увагу не лише на зміст і достовірність викладених у них подій, фактів, а й на позицію їх авторів щодо трактування описуваних явищ. Свою специфіку мають документальні й художні повісті з історії партизанського руху Чернігівщини й Сумщини. Будь-який художній твір відбиває особливості епохи, в яку він створювався, віддзеркалює стиль, художні, ідейні, естетичні уподобання автора.

Окрім зазначених вище видів джерел, потрібно відзначити поділ документальних джерел на нормативні й виконавчі. Така класифікація, якщо відкинути її партійно-ідеологічну заангажованість, може використовуватися досить раціонально, дає змогу отримувати повнішу інформацію, необхідну для осмислення загальної картини подій.

Археографічна практика радянської доби супроводжувалася дозованим, ідеологічно вивіреном введенням до наукового обігу документів, які мали «обслуговувати» визначену історичну концепцію. При зовні великих обсягах публікацій матеріалів – більшість із них односторонні, хоча й дають уявлення про основні напрями розвитку радянського партизанського руху в період німецько-радянського протистояння.

Сьогодні ґрунтовному дослідженню проблеми сприяє введення до наукового обігу нових архівних документів та матеріалів, які тривалий час були недоступні для істориків. Величезний документальний пласт дає можливість проаналізувати, систематизувати та узагальнити наявні факти і на їхній основі розкрити стан розвитку радянського партизанського руху на території Північно-Східної України.

Джерельна база дослідження включає як раніше опубліковані, так і ті матеріали, котрі ще не введені до наукового обігу. Автор класифікує джерела за принципом їхнього фондоутворення та за походженням, виділяючи серед них такі основні групи: опубліковані документи, неопубліковані архівні документи, періодичні видання.

Перша група: неопубліковані джерела. Величезний пласт неопублікованих джерел із історії радянського партизанського руху на території Північно-Східної України зберігається у центральних та місцевих державних архівах України. На сьогоднішній день у складі Національного архівного фонду України можна віднайти значну кількість матеріалів, що з різних сторін висвітлюють діяльність радянського партизанського руху на теренах Північно-Східної України. Зокрема, це документація органів влади: ВКП(б), КП(б)У, ЦШПР, УШПР, НКВС, НКДБ; документи партизанських загонів та з'єднань: накази внутрішнього вжитку, розпорядження, шифрограми та радіограми; документи особового походження: мемуари, спогади, щоденники, листи, автобіографії. Так само збереглися документи, які віддзеркалюють політику окупаційної німецької влади стосовно партизанів у 1941-1943 рр.

У процесі дослідження радянського партизанського руху на території Північно-Східної України було опрацьовано 18 фондів двох центральних та трьох обласних архівосховищ України, а саме Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Сумської області (ДАСО) та Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО).

Найчисельніший документальний масив з історії партизанського руху на території Північно-Східної України, сконцентровано в ЦДАГО України. Документи, що зберігаються в цих фондах, фактично повністю складаються з оригінальних матеріалів різних партизанських відомств і органів та української радянської влади воєнної доби.

Великий інтерес про партизанський рух в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. викликають різнопланові документи та матеріали Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф. 1), Колекції документів з історії КПУ (Ф. 57) та Українського штабу партизанського руху

(Ф. 62). У постановах, рішеннях, стенограмах засідань, різноманітних звітах розкриваються питання організації партизанського руху та створення його керівних органів.

Бойовій діяльності партизанських загонів і з'єднань Чернігівщини й Сумщини присвячено документальні матеріали з фондів партизанських формувань, що у різний час діяли на території Чернігівщини й Сумщини: «Першої української партизанської дивізії ім. двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака» (Ф. 63), «Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання» (Ф. 64), «З'єднання партизанських загонів Житомирської області» (Ф. 65), «Партизанського з'єднання ім. Й.В. Сталіна» (Ф. 71), «Волинського партизанського з'єднання ім. В. Леніна» (Ф. 73), «Чернігівського партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського» (Ф. 93), «Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка» (Ф. 94), «Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова» (Ф. 95). У наказах, донесеннях, розпорядженнях, підсумкових звітах партизанських формувань зосереджена інформація про збройне протистояння з ворогом упродовж усього періоду нацистської окупації.

На окрему увагу заслуговують архівні матеріали, що розкривають механізми бойового забезпечення партизанів. Так, у фонді «Український штаб партизанського руху» (Ф. 62) зосереджено значний документальний пласт (доповідні записки, довідки, рапорти, листування, звіти про роботу у 1942 – 1945 рр.) з історії діяльності відділів: розвідувального, зв'язку, медико-санітарного. Пропагандистській діяльності партизанів Північно-Східної України присвячено фонд «Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни» (Ф. 56). Інформативна наповненість документів дозволяє повною мірою проаналізувати різні напрями партизанської діяльності.

Великий масив архівних джерел, присвячених партизанському рухові на території Північно-Східної України зберігається у ЦДАВО України.

У фонді «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово

окупованих східних територіях» (Ф. КМФ-8) та у фонді «Документи штабу імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей» (Ф-3676) містяться звіти розвідувального відділу й карти просування німецьких, італійських та угорських військ Україною, щомісячні звіти начальника тилового району стосовно становища на окупованій території України, донесення щодо забезпечення військ, доповідь головного керівника СС міністерству внутрішніх справ про боротьбу з партизанським рухом та матеріали, присвячені діяльності поліції безпеки і СД на території окупованої України.

Фонд «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни» (Ф. Р-4620) містить звернення керівників ВКП(б) і уряду до народу про розгортання партизанського руху в тилу нацистських загарбників; вітальні телеграми партизанським з'єднанням і загонам у зв'язку з успішним проведенням ними бойових операцій.

Незважаючи на широкий розвиток партизанського руху, їхня діяльність на території Північно-Східної України досить скупо представлена в ДАКО, ДАСО та ДАЧО, адже переважна більшість матеріалів із зазначеної тематики після війни було передано до Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині – ЦДАГО України).

В архівних фондах ДАКО радянський рух Опору на території Північно-Східної України висвітлює Ф. П-4, зокрема «Звіт про роботу підпільних більшовицьких організацій і партизанських організацій та партизанських загонів Київської області. Липень 1941 – березень 1944», що розповідає про події в межиріччі Десни та Дніпра.

У ДАСО у фонді «Сумський підпільний обком КП(б)У» (Ф. П-98) зберігаються документальні матеріали, що характеризують розвиток радянського підпільно-партизанського руху на окупованій нацистами Сумщині та містять протоколи засідань про створення партизанських загонів у регіоні.

Архівні матеріали ДАЧО представлено фондами: «Чернігівщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (Ф. Р-1376), «Виконавчий комітет Менської районної ради депутатів трудящих, м. Мена Чернігівської області» (Ф. Р-76) та «Редакція газети Деснянська правда – орган виконкому Чернігівської обласної ради народних депутатів, місто Чернігів Чернігівської області» (Ф. Р.-3621). Більшість документів висвітлює окремі сторінки руху Опору в регіоні, звітну документацію партизанських загонів Чернігівщини, спогади учасників «малої» війни.

До неопублікованих джерел з історії проблеми, відносимо і матеріали учасників подій, що зберігаються у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», партизанська фондова колекція якого на сьогоднішній день нараховує близько 8 000 одиниць музейних предметів. В її основу лягли документи з архіву УШПР, що свого часу стали базисом Республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»¹ та які можна класифікувати за такими тематиками:

- директивні і поточні розпорядження УШПР 1942 – 1944 рр. як головного військово-організаційного центру з керівництва рухом Опору в Україні, а також документи про його оперативну допомогу боротьбі антинацистів у сусідніх державах;
- документальні матеріали найбільш відомих і дієвих партизанських з'єднань і загонів України після їхнього звітування.

Враховуючи регіональну специфіку досліджуваного об'єкту, музейні матеріали учасників руху Опору на Північно-Східній Україні можна розділити, в свою чергу, на декілька підгруп:

- документи органів керівництва партизанським рухом (містять загальні директивні документи з організації радянського

¹ Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Довідник. – К.: Політвидав України, 1947. – 96 с.

партизанського руху, листування УШПР з командирами партизанських з'єднань; радіограми та директиви ЦК КП(б)У до Полтавського, Чернігівського та Сумського партизанських з'єднань, трофейні документальні матеріали з архіву УШПР);

- документи партизанських формувань (містять накази, зведення, шифрограми, підсумкові доповіді загального змісту, документацію про створення партизанських формувань, звіти партизанських загонів і груп самооборони);
- особисті комплекси учасників «малої» війни (Фонди Меморіалу представлені матеріалами засновників партизанського руху в Україні, ватажків найбільших партизанських з'єднань та загонів, рядових учасників. Усього близько 400 комплексів, із них близько 200 – учасники партизанської війни на території Північно-Східної України).

Відзначимо і щоденникові записи рядових учасників радянського руху Опору. До таких можемо віднести щоденники Г.М. Храмова, К.В. Степанова, Н.Т. Сазановича, де автори звертаються і до подій на території Чернігівщини та Сумщини.

На окрему увагу при дослідженні радянського партизанського руху Північно-Східної України заслуговує епістолярна спадщина його учасників. Партизанські листи розкривають безліч різноманітних питань, але здебільшого висвітлюють духовний стан, психологічне та моральне становище людини у складних умовах війни. У фондах Меморіального комплексу зберігаються унікальні листи М.М. Попудренка, написані ним незадовго до загибелі, лист С.В. Руднева до дружини, написаний у квітні 1943 р., листування О.Ф. Федорова у 1944 р. з партизанами-чернігівцями та органами районної влади на Чернігівщині, лист К.С. Гнідаша Ю.О. Збанацькому з нагоди визволення Києва та дельти річок Десни й Дніпра тощо.

Відзначимо, що документальний масив партизанських загонів і з'єднань, особисті документи партизанів, на відміну від періодичних видань, листівок, іншої друкованої продукції воєнної доби, які відзначаються агітаційно-пропагандистським характером, є найбільш неупередженими і незаангажованими серед джерельної бази проблеми.

Друга група: опубліковані документи. Це – збірники документів і матеріалів органів партійно-державної влади СРСР, УРСР, різноманітні документальні видання тощо. Оприлюднені законодавчі та нормативні акти всіх рівнів влади надзвичайно важливі у контексті вивчення проблеми організації партизанського та підпільного руху.

Найважливіші з них вміщені у збірниках «КПРС у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК» та «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК»¹.

Тематичні збірники документів, присвячені подіям, охоплюють широке коло питань з досліджуваної проблеми. Матеріали, що увійшли до першого та другого томів збірника «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.», висвітлюють заходи партійно-радянського керівництва з організації та подальшого розгортання народної боротьби в тилу ворога². У збірниках документів «Чернігівщина в період Великої

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК(1899 – 1986 гг.): У 15 т. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Изд. девятое, дополненное и исправленное. – М.: Политиздат, 1982 – 1989. – Т. 7: 1938 – 1945. – 1985. – 574 с.; Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К.: Политиздат Украины, 1976 – 1977. – Т. 2: 1941 – 1976. – 1977. – 1084 с.

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы: у 3 т. / Д. Ф. Григорович, (сост.); В. И. Юрчук и др. (ред. кол.). – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 1: Украинская РСР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – 1980 – 520 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы: у 3 т. / Д. Ф. Григорович, (сост.); В. И. Юрчук и др. (ред. кол.). – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 2: Украинская

Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)» та «Сумська область в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)»¹ оприлюднено багато документальних матеріалів, що відображають участь населення Північно-Східної України в антинацистській боротьбі. Доповнюють картину «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» та «Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни»². Попри ідеологічне забарвлення та радянську редакцію, вони є важливим джерелом у вивченні проблеми.

Наразі в Україні видано цілу серію збірників документів сформованими за різними тематичними блоками: війна між загонами допоміжної поліції й партизанами, партизанський терор, нестатутні стосунки у партизанських формуваннях та ін.³ Маловідомі аспекти нацистського окупаційного режиму на Чернігівщині, зокрема протистояння нової влади й партизанських

РСР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). – 1980 – 520 с.

¹ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 420 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост.: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 440 с.

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.

³ Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.

формувань запропоновано колективом упорядників збірника документів «Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи й матеріали»¹.

Окремої уваги заслуговує мемуарна література, яка, безсумнівно, є найчисленнішим різновидом джерел: «Її цінність залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів та ін.»². У 1950-х рр. у Радянському Союзі, зокрема в Україні, розпочинається рух з увічнення пам'яті та героїзації партизанського руху. Колишнім його учасникам пропонується ставати літераторами, друкувати свої щоденники, спогади, висвітлювати «легендарні» епізоди «малої» війни: «За дорученням Бюро секції партизанів, ми звертаємося до Вас з проханням взяти участь у складанні збірника та прислати нам Ваші спогади. Ми не обмежуємо Вас у виборі. Можна писати про бойових друзів, які здійснили героїчні подвиги в тилу ворога, про крупні операції, бої, походи, в яких Ви брали участь, про загиблих товаришів»³.

Загалом, лише у 1944 – 1977 рр. було видано 274 збірники документів, мемуарів і спогадів, видань масової і науково-популярної літератури, а також 189 книжок художньої літератури про партизанський рух в Україні⁴. Серед найбільш відомих і популярних авторів-партизанів – командири найбільших партизанських з'єднань: А.П. Бринський, П.П. Вершигора, С.А. Ковпак,

¹ Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упор.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.Є. Лисенко. – Чернігів: Лозовий В.М., 2013. – 496 с.

² Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 414.

³ Лист Героя Радянського Союзу П.П. Вершигори – Герою Радянського Союзу І.Є. Цимбалісту. 1956 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-245569. – Д-54335.

⁴ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 6.

М.І. Наумов, О.М. Сабуров, О.Ф. Федоров¹; рядові учасники партизанського руху: Г.С. Артозєєв, В.О. Войцехович, Т.К. Гнедаш, М.І. Кеніна, В.В. Павлов, О.С. Хабло та П.І. Позняк². Цікавими літературними здобутками є праці літераторів: Я.В. Баша, М.С. Шеремета, А.І. Шияна³, які зі спецзавданнями в різний час відвідували партизанські бази, і побачене виклали у вигляді романів, повістей, оповідань. Потрібно зауважити, що «художня література є

¹ Бринський А.П. По той бік фронту / А. Бринський. – К.: Політвидав України, 1976. – 352 с.; Бринский А.П. Боевые спутники мои / А. Бринский – Горький, Волго-Вятское книжное издательство, 1964. – 248 с., Вершигора П.П. Люди з чистою совістю / П.П. Вершигора. – К.: Політвидав України, 1974. – 568 с., Ковпак С.А. Воспоминания, очерки, статьи / С. Ковпак. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 388 с., Наумов М.И. Хинельские походы / М. Наумов. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 352 с., Сабуров А.Н. Ради цели единой / А.Н. Сабуров. – М.: Знание, 1974. – 144 с.; Сабуров А.Н. Силы неисчислимы / А.Н. Сабуров. – М.: Военное издательство МО СССР, 1967. – 288 с.; Сабуров А.Н. У друзей одни дороги / А.Н. Сабуров. – М.: Военное издательство МО СССР, 1975. – 252 с.; О.М. Сабуров. У тяжкі роки / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1973. – 148 с.; Сабуров О.М. За лінією фронту / О.М. Сабуров. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1953. – 304 с.; Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – 718 с., Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1949. – 783 с.; Федоров О.Ф. Остання зима / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав України, 1976. – 334 с.

² Артозеев Г.С. Партизанская быль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное издательство МО СССР, 1954. – 272 с., Войцехович В.О. Фронт на Поліссі / В.О. Войцехович. – К.: Політвидав України, 1975. – 430 с.; Войцехович В.О. Партизани ідуть на захід / В.Войцехович. – К.: Політвидав України, 1982. – 256 с., Гнедаш Т.К. Воля к жизни / Т. Гнедаш. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 156 с., Кеніна М.І. Серце кликало до бою / М.І. Кеніна. – К.: Політвидав України, 1977. – 166 с., Павлов В.В. Генерал Орленко / В.В. Павлов. – М.: Политиздат, 1972. – 112 с., Хабло О.С. «Шукач» виходить на зв'язок / О. Хабло, П. Позняк. – К.: Молодь, 1985. – 240 с.

³ Баш Я.В. Гарячі почуття. Професор Буйко / Я. Баш. – К.: Держлітвидав, 1955. – 479 с., Шеремет М.С. В лісах України / М. Шеремет. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 94 с.; Шеремет М.С. В партизанських загонах / М. Шеремет. – К.: Політвидав, 1947. – 164 с., Шиян А.І. Партизанський край / А. Шиян. – К.: Дніпро, 1971. – 382 с.

специфічним історичним джерелом»¹, на яке накладає відбиток ідеологія його автора, вплив на нього реалій сучасного йому життя тощо.

Важливим різновидом мемуарної літератури є щоденники. Їхня цінність полягає в тому, що вони створюються за гарячими слідами подій, нерідко у той самий день коли вони відбуваються: «Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість, спираючись на них, визначити ставлення населення до тих чи інших подій»². Радянський партизанський рух знайшов досить детальне відображення у щоденникових записах його учасників. Так, події 1941 – 1943 рр. знайшли своє відтворення у записах командира другого Чернігівського партизанського з'єднання М.М. Попудренка, комісара Сумського партизанського з'єднання С.В. Руднева³, інших.

Продовжив збагачення джерельного пласту з історії радянського партизанського руху і пострадянський період. Цікавим для дослідження партизанського руху є видання «Партизанська війна на Україні», у якому зібрані повні версії щоденників партизанських ватажків, зокрема: С.А. Ковпака, М.М. Попудренка, М.І. Шукаєва, чиї записи стосуються і подій на території Чернігівщини й Сумщини⁴. У виданні по-новому висвітлено побут, дозвілля, відносини з місцевим населенням; стосунки між представниками однієї родини, закинутих долею по різні сторони барикад тощо.

Третя група джерел – матеріали періодичної преси. Зберігається у газетному відділі Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, ЦДАГО

¹ Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 442.

² Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – С. 420.

³ Попудренко М.М. Щоденник / М. Попудренко. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – 146 с., Руднев С.В. Легендарный рейд (Дневник о Карпатском рейде) / С. В. Руднев. – Ужгород: Карпати, 1967. – 200 с.

⁴ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941 – 1944 / Кол. сост.: В.С. Лозицкий и др. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 670 с.

України і в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Період 1941-1943 рр. містить великий масив газет, листівок, бойових листків, журналів самостійного друку підпільних обкомів партії, обласних штабів партизанського руху, партизанських загонів та з'єднань.

У газетному відділі Інституту рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського із проблематики партизанського руху Північно-Східної України знаходяться газети центральних органів влади УРСР: «За Радянську Україну» – орган Центрального комітету КП(б)У і Верховної Ради Української РСР (у Меморіальному комплексі знаходиться відсутній в Інституті перший номер газети від 31 липня 1941 р.); «Більшовик» – орган Чернігівського підпільного обкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих (у фондах Меморіального комплексу колекція дублюється, за винятком 7 – 8, 12 – 13 випусків).

У фондах ЦДАГО України і Меморіального комплексу зберігаються примірники газет партизанських загонів та з'єднань: «Партизан»¹ (друкований орган Групи партизанських загонів України), «Красный партизан»² (друкований орган Сумського партизанського з'єднання).

Редакцією газети «За Радянську Україну», що виходила для населення окупованих територій з самого початку війни, відводиться велика увага партизанському рухові. Замітки авторів про розгортання «малої» війни були схожого змісту: з повідомленнями про швидку неминучість загибелі нацизму, всенародність партизанської війни, більш як вдалі дії народних месників у протистоянні з окупантом. З номера в номер друкувалися невеликі повідомлення про зародження антинацистського руху Опору

¹ Партизан. – 1942. – 2 грудня. – № 12 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23864. – Г-2497; Партизан. – 1942 – 12 грудня – № 13 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16088. – Г-724; Партизан – 1942. – 17 грудня. – № 14 // Фонди МКНМІВВВ – КН-16077. – Г-714.

² Красный партизан. – 1942. – 8 вересня. – № 1 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-57926. – Г-12755.

практично в усіх регіонах України. Такі повідомлення здебільшого були вигадками, але вони повинні були сколихнути населення до боротьби.

Уже в 1942 – 1943 рр., як і сам партизанський рух, згадки про нього переходять на більш якісний рівень. Менше стає ідеологічного тиску, міфів про винищення партизанами цілих ворожих дивізій, журналісти отримують можливість побачити і описати партизанське життя зсередини (особливого розмаху виїзд публіцистів до глибокого ворожого тилу набув у 1943 р.).

Велику роль у підпільно-партизанському рухові повинні були відіграти листівки ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, Політуправління Південно-Західного фронту для партизанів, підпільників та населення тимчасово окупованих районів України. Листівки ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ друкувалися здебільшого українською мовою. Часто для їхнього оформлення запрошували художників-графіків. Часто автори листівок використовували рядки поезій відомих українських митців¹.

У листівках, як правило, давалася інформація про події на німецько-радянському фронті, друкувалися тексти найважливіших офіційних повідомлень із закликами до різних верств населення – до економічного саботажу або до збройної боротьби у лавах партизанів і підпільників. У листівках популяризувалися герої партизанської і підпільної боротьби, бойові операції «народних месників», («Пригоди Грицька-партизана»², «Зозуля»³); містилися заклики до місцевого населення «всемірно допомагати партизанам у їх боротьбі з окупантом»⁴ («Дорогі брати і сестри, які живуть

¹ Смірнова В.І. Біля витоків фондової колекції Меморіального комплексу / В.І. Смірнова // Музей війни народної. Збірник наукових статей. – К., 1999. – С. 34 – 36.

² Пригоди Грицька-партизана // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15815. – Л-859.

³ Зозуля // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15817. – Л-861.

⁴ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни / Упор. П.І. Денисенко (керівник), В.П. Лукін, М.І. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1969. – С. 5.

на тимчасово окупованій німцями території»¹, «До радянського населення тимчасово окупованих німцями областей»², «До населення міста Чернігів та Чернігівської області»³). У 1941-1942 рр. через листівки проводиться агітація місцевого населення, зважаючи, що на початковий період війни селяни ще не встигли розчаруватися в окупаційній владі, залишалися поза війною та партизанським рухом («Роздувайте полум'я всенародного партизанського руху!»⁴, «До трудящих українських земель, тимчасово окупованих німцями (Про нараду Московської ради депутатів трудящих 6-7 листопада 1941 р.)»⁵, «До населення України»⁶); розповсюджуються звернення до представників різних форм колаборації з ворогом («Хто йде з німцями, той загине!»⁷, «До усіх поліцейських, козаків, легіонерів та інших осіб, що перебувають на службі окупаційної влади»⁸).

Важливим джерелом для вивчення партизанського руху в Україні є бойові листки, стінгазети, партизанські журнали, які видавалися практично в усіх провідних підпільних військових формуваннях і розкривали внутрішнє життя загонів. Унікальний характер бойових листків насамперед визначає те, що всі реліквії видані одним екземпляром і зібрані до єдиної колекції в ході підготовки виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-

¹ Дорогі брати і сестри, які живуть на тимчасово окупованій німцями території // Фонди МКНМІВВВ. – КН-17289. – Л-1252.

² До радянського населення тимчасово окупованих німцями областей // Фонди МКНМІВВВ. – КН-55003. – Л-3536.

³ До населення міста Чернігів та Чернігівської області // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20016. – Л-1756.

⁴ Роздувайте полум'я всенародного партизанського руху! // Фонди МКНМІВВВ – КН-129846. – Л-4781.

⁵ До трудящих українських земель, тимчасово окупованих німцями. (Про нараду Московської ради депутатів трудящих 6 – 7 листопада 1941 р.) // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23057. – Л-2010.

⁶ До населення України // Фонди МКНМІВВВ. – КН-41679. – Л-3442.

⁷ Хто йде з німцями, той загине! // Фонди МКНМІВВВ. – КН-35289. – Л-2934.

⁸ До усіх поліцейських, козаків, легіонерів та інших осіб, що перебувають на службі окупаційної влади // Фонди МКНМІВВВ. – КН-3627. – Л-542.

фашистських загарбників». На сьогоднішній день колекція зберігається у фондах Меморіального комплексу і нараховує 229 бойових листків (серед них бойові листки партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса Чернігівської області та Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка ¹), 11 стінгазет, 1 партизанський журнал. На жаль, велика кількість цієї наймасовішої «низової» партизанської преси втрачена назавжди ще у роки війни.

Зазначені групи джерел у своїй сукупності складають різнопланову структуру документального забезпечення проблеми. Джерельна база дисертації є достатньо широкою для створення комплексного дослідження та всебічного наукового аналізу, що дасть можливість об'єктивного висвітлення створення та діяльності радянських партизанських формувань на теренах Північно-Східної України.

Проведений історіографічний аналіз досліджуваної теми дає підстави стверджувати, що історична наука, акумулювавши фактаж, накопичений радянською та пострадянською історіографією, достатньо детально схарактеризувала події радянського партизанського руху в Україні та в північно-східній її частині, запропонувала загальну оцінку тих подій, але поставлена у дисертації проблема до цього часу не була предметом спеціального комплексного вивчення.

Джерельна база дисертації складає різнопланову структуру документального забезпечення проблеми. У дослідженні джерела класифікуються за принципом їхнього фондоутворення та походженням з виділенням основних їх груп: опубліковані документи, неопубліковані архівні документи, періодичні видання. Проведений аналіз джерел свідчить, що наявна джерельна база дисертації є достатньо широкою для створення комплексного дослідження та всебічного наукового аналізу, що дає

¹ Бойовий листок партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса. – 1943. – 23 липня. – №8 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23759. – Г-2415; Бойовий листок партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка. – 1943. – №13 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20770. – Г-1343.

можливість об'єктивного висвітлення створення та діяльності радянських партизанських формувань на теренах Північно-Східної України.

Перелічений інструментарій дає змогу зосередитися на дослідженні радянського партизанського руху в Північно-Східній Україні (1941 – 1943 рр.), детально проаналізувати його роль у розвитку руху Опору в Україні, реконструювати хід бойових дій партизанів з органами окупаційної влади, висвітлити роль державних структур покликаних на зміцнення, централізацію та забезпечення життєдіяльності партизанських формувань Чернігівщини й Сумщини.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

2.1. Становлення структури радянського партизанського руху

Одним із видатних явищ в історії Другої світової війни став антинацистський рух Опору, який отримав широкий розвій в усіх країнах, що були захоплені Вермахтом або були сателітами Третього райху. Будучи в кожній окремій країні глибоко національним за своїм характером, в той же час був інтернаціональним рухом, що проявлявся у взаємодії та взаємодопомозі.

Рух Опору у роки Другої світової війни вирізнявся розмаїттям форм боротьби проти окупантів. Найпоширенішими стали антинацистська пропаганда і агітація, видання і розповсюдження підпільної літератури, страйки, диверсії та саботаж, збір розвідувальної інформації. Вищою формою руху Опору стали озброєні напади з метою винищення окупаційної адміністрації та створення нелегальних військових одиниць для дестабілізації ворожого тилу. Декілька схожих особливостей партизанської війни, але в умовах вивчення історії партизанської тематики, визначає і російський дослідник В.І. Боярський: намагання забезпечити єдність спеціальних та народних формувань, боротьбу з диверсійно-розвідувальними групами умовного противника та власну диверсійно-розвідувальну діяльність у його тилу¹.

У деяких країнах (Югославія, Польща, Чехословаччина, Франція, Бельгія, Італія, Греція, Албанія, В'єтнам, Малайзія, Філіппіни) у період війни рух Опору переріс у національно-визвольну війну проти нацизму. У Нідерландах, Данії, Норвегії головними формами Опору стали страйки та

¹ Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра / В.И. Боярский. – М.: Граница, 2003. – С. 12.

антиурядові демонстрації. У Німеччині – глибоко законспірована діяльність підпільних груп із залучення робітників до боротьби проти нацизму, надання допомоги вивезеним до Райху примусовим робітникам та військовополоненим.

При розгляді історії руху Опору зазвичай називаємо два типи партизанської війни: колоніальний і національно-визвольний. До партизанських методів в силу різних обставин часто активно зверталися і регулярні військові підрозділи. У 1907 р. в Гаазі було підписано конвенцію «Про закони і звичаї сухопутної війни», де навіть було зроблено спробу систематизувати і впорядкувати партизанщину під час військових конфліктів і війн.

Партизанські методи ведення війни були добре знайомі й українському народові, який на шляху утвердження в сім'ї європейських народів пройшов важкий шлях боротьби з поневолювачами. Добре відомі нам подвиги уродженця Чернігівщини Єрмолая Четвертака під час Вітчизняної війни 1812 р.¹ Виникали партизанські формування і в подальшому: у роки Першої світової та Громадянської війн.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. уздовж західного кордону, в тому числі і на території України, владою Радянського Союзу створюється підпільно-диверсійна сітка для партизанської діяльності на випадок агресії, а у 2-й половині 30-х років, коли радянська військова доктрина офіційно трансформувалася в наступальну, напрацювання було згорнуто, матеріальну базу було знищено та розграбовано, а людей, залучених до програми, репресовано.

Партизанський рух не був якимось новим явищем для країн Європи. Він майже завжди носив стихійний характер, який відображав реакцію та настрої населення на політику окупаційної влади. У Радянському Союзі було зроблено спробу уникнути його неконтрольованості за рахунок створення у

¹ Наріжний Б.М. Єрмолай Четвертак / Б.М. Наріжний. – К.: Веселка, 1987. – 199 с.

другій половині 1930-х рр. потужної партизанської бази. Але в силу різних обставин систему, запропоновану окремими воєначальниками, було зліквідовано, що, безперечно, привело до фатальних наслідків при спробах створення партизанських загонів на початку німецько-радянської війни.

24 червня 1941 р. рішенням РНК СРСР було прийнято постанову: «Про заходи боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі»¹. На виконання зазначеної постанови уряду було видано наказ НКВС УРСР від 25 червня, згідно з яким на місцях було розгорнуто роботу з формування винищувальних батальйонів². Окрім Наркомату внутрішніх справ, формування батальйонів покладалося і на партійні органи та громадські організації республіки.

Винищувальні батальйони створювалися в залежності від воєнної обстановки, формувалися у дуже стислі строки. Вони повинні були виконувати роль бойових одиниць у боротьбі з ворожими десантами та диверсійними групами, а також, у якійсь мірі, виконували роль народного ополчення.

У липні-серпні 1941 р. на території Чернігівщини було створено 40 винищувальних батальйонів чисельністю від 100 до 200 бійців³. У цей же час на Сумщині розпочали свою діяльність 34 батальйони і 340 окремих загонів чисельністю близько 6 тис. бійців⁴. У їхні обов'язки входило: охорона важливих об'єктів, мостів, доріг, боротьба з диверсантами та шпигунами, допомога військовим частинам у проведенні бойових операцій.

¹ Очерки истории киевской городской и областной партийных организаций // [Редкол. Главак Т.В. и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1981. – С. 379.

² ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 1. – Арк. 1.

³ Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны / [Авт. кол.: Ф.М. Блоха, В.И. Власенко, В.К. Драгунов и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 19.

⁴ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 8.

24 вересня 1941 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор держбезпеки М.Т. Ратушний, звітуючи про створення та діяльність винищувальних батальйонів та партизанських загонів у прифронтовій зоні, звертає увагу на слабку підготовку батальйонів до переходу на партизанські методи дій на випадок відходу радянських частин (серпень-вересень – період стрімкого наступу військ Вермахту), та на незадовільну підготовку відповідних баз: озброєння, боєприпаси, харчування та обмундирування для партизанських груп¹. А через декілька днів заступник наркома Внутрішніх справ УРСР майор держбезпеки С.Р. Савченко (фактично виконував обов'язки наркома, так як нарком В.Т. Сергієнко з середини вересня 1941 р. і до січня 1942 р. знаходився в оточенні й ворожому тилу), звертаючись до начальників УНКВС областей УРСР, вказує на «відсутність зв'язку із залишеними в тилу диверсійними групами»².

Ще раніше, 5 вересня 1941 р., заступник начальника УНКВС Сумської області, доповідаючи заступнику народного комісара внутрішніх справ УРСР полковнику Т.А. Строкачу про масове дезертирство і перехід бійців загонів при наближенні фронту у партизани та до складу діючої армії (на 20 липня 1941 р. до армії прийшло 18835 чоловік), вказував таке: «... Вживаємо заходів щодо поповнення винищувальних батальйонів за рахунок непризовного контингенту, але це не ефективно, так як старці й підлітки, що вступають до загонів, не мають військової підготовки»³. У свою чергу, полковник Т.А. Строкач, звітуючи перед начальником штабу винищувальних батальйонів НКВС СРСР генерал-майором Г.А. Петровим, звертає свою увагу на бездіяльність частини винищувальних батальйонів у зв'язку з їхньою непідготовленістю до ведення бойових дій, евакуацію значної частини підрозділів, їхній перехід на партизанські рейки війни.

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 1, арк. 74 – 76.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 1, арк. 82.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 5, арк. 126.

Створення винищувальних батальйонів не стало таємницею для німецьких військ. Із донесення розвідувального відділу командуванню фронтового оперативного тилу «Південь»: «Наприкінці липня 1941 р. противник всюди створив військові частини, завданням яких є, насамперед, охорона важливих військових об'єктів, контроль за пересуванням населення, боротьба з десантниками-парашутистами, саботажниками та шпигунами. За зведеннями, отриманими від офіцера, взятого до полону сусідньою армією, було видано наказ про залишення військовослужбовців винищувальних батальйонів в населених пунктах та їх околицях для того, щоб вони після зайняття німцями даної території продовжували діяти далі у якості бандитів»¹.

Майже одночасно з рішенням про створення винищувальних загонів приймається директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) (29 червня 1941 р.), де партійним організаціям прифронтової смуги було дано вказівку про створення в окупованих ворогом районах партизанських загонів і диверсійних груп для боротьби з частинами німецької армії, для розпалювання партизанської війни там, де це тільки можливо. 18 липня 1941 р. директива була доповнена постановою ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецько-фашистських військ», яка ставила за мету партійним організаціям надати партизанській боротьбі «найширший розвій і бойову активність» та поєднати її з діяльністю комуністичного підпілля на тимчасово окупованих територіях².

Першим кроком у напрямі створення партизанських загонів та подальшої централізації усього партизанського руху слід вважати початок роботи 30 червня 1941 р. оперативної групи ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК М.О. Бурмистенком. Перед групою ставилося завдання організації партизанського руху й підпілля, але у зв'язку зі швидким захопленням

¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 257.

² З Постанови ЦК КП(б)У «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» // Фонди МКНМІВВВ. – НД-10804.

великої частини України і загибелі самого керівника групи у «Київському котлі», виконати поставлені завдання, за рідкісними винятками, не вдалося. Також можливості партизанів звужувала відсутність підготовлених командних кадрів, військових фахівців.

Велику роль партизанському рухові відводила і тодішня всесоюзна та республіканська преса, насамперед газета «За Радянську Україну», що виходила для населення окупованих територій. Усі вони були схожого змісту: з повідомленнями про швидку неминучість загибелі нацизму, всенародність партизанської війни, більш як вдалі дії народних месників у протистоянні з окупантом: «...У боях з запеклим ворогом відважні партизани знищили 4 танки, стільки ж автомобілів, 12 мотоциклів, спалили 14 грузовиків з боєприпасами, убили до 100 фашистських солдатів і офіцерів...»¹. З номера в номер друкувалися невеликі замітки про зародження антинацистського руху Опору практично в усіх регіонах України та про вдалі дії його учасників у боротьбі з гітлерівцями. Такі повідомлення здебільшого були вигадками авторів, але вони повинні були сколихнути населення до боротьби.

Наприкінці 1941 р. радянським командуванням було розроблено і впроваджено на захоплених територіях брошури «Спутник партизана»² і «Пам'ятка партизана»³, у яких, виходячи з завдань Партизанського руху, містилася допомога щодо методів партизанської війни, користування своєю та ворожою зброєю, розпізнавання знаків розрізнення ворожих солдатів і офіцерів, методів конспірації і навіть допитів військовополонених. Обидві

¹ Бурченко Ю. Сиві месники / Ю. Бурченко // За Радянську Україну. – 1941. – 20 серпня; Ільченко В. Міст злетів у повітря / В. Ільченко // За Радянську Україну. 1941. – 13 серпня; Сокільський С. Загін Тараса Бульби / С. Сокільський // За Радянську Україну. – 1941. – 22 серпня; Фашисти бояться партизанів (розповідь полоненого солдата) // За Радянську Україну. – 1941. – 18 серпня.

² Спутник партизана. – М.: Молодая гвардия, 1941. – 256 с.

³ Памятка партизана. – М.: Молодая гвардия, 1942. – 138 с.

пам'ятки більше потрібні були технічно, ніж ідеологічно, хоча декілька розділів все ж було присвячено ідеологічним штампам і закликам.

Партизанський рух 1941 р. можна розділити на три складові:

- колишні винищувальні батальйони, які не були знищені ворогом і не саморозпустилися;
- воїни-оточенці, які уникли ворожого полону (особливо під час Київського котла), але не змогли пробитися через лінію фронту;
- формування створені по лінії партії та комсомолу, які, відступаючи, залишали на окупованій території підпільні органи влади КП(б)У та партизанські загони й групи.

Над створенням і керівництвом партизанських загонів в Україні працювали представники трьох структур – НКВС, КП(б)У і РСЧА. Але якщо співробітництво НКВС із партійними структурами було доволі тісним, то взаємодія армії з одного боку і партноменклатури і чекістів – з іншого, лише епізодичною. По суті кожна із зазначених структур мала власне бачення і розуміння поставлених завдань та вирішення цілей.

Окрім центральних органів влади та НКВС, створенням партизанських та винищувальних підрозділів займалися і місцеві владні структури. Так, у донесенні голови виконкому Менської районної ради депутатів трудящих голові Чернігівської обласної ради депутатів трудящих підбивалися підсумки роботи зі створення загонів самозахисту станом на 16 липня 1941 р.: «Нами організовано груп у районі – 28 із загальним охопленням населення – 2 128, у тому числі жінок 1 299 і чоловіків 829»¹. При цьому вказується на цілу низку проблем організаційного характеру: «...До занять більшість груп ще не приступили, так як більшість із них знаходиться ще в організаційному стані, у зв'язку з закликом до мобілізації в РСЧА відчуваємо труднощі в підборі кадрів керівників груп самозахисту»².

¹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-76, оп. 1, спр. 525, арк. 449.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р-76, оп. 1, спр. 525, арк. 449.

Як зазначають А.С. Гогун та А.В. Кентій – автори збірника документів «Червоні партизани України. 1941 – 1944»: «Упродовж першого року війни між партійними, армійськими структурами і органами держбезпеки йшла постійна міжвідомча боротьба за контроль над керівництвом партизанським рухом, що супроводжувалося гострою взаємною критикою різних відомств»¹.

Схожу картину відображає у своєму звіті полковий комісар І.К. Сиромолотний, начальник 8-го відділу Політуправління Південного фронту «протягом першого року війни організаційний період зі створення партизанських загонів мав ряд перешкод, незрозумілостей. Організацією партизанських загонів займалися обкоми партії, Обласні управління НКВС, 8-і відділи Політуправлінь і Особливі відділи, розвідвідділи... Потрібно розмежувати роль і відповідальність кожної з цих організацій»².

Свою оцінку подіям організації партизанських загонів дав і нарком внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 3-го рангу В.П. Сергієнко: «Від усіх вказаних організацій на лінії фронту велика кількість представників, які працюють відокремлено і заважають один одному»³.

Частині винищувальних батальйонів та диверсійних груп, які залишилися у ворожому оточенні, все ж вдалося створити боєздатні партизанські одиниці та відіграти суттєву роль у становленні антинацистського руху Опору на території Північно-Східної України. Насамперед мова йде про загони під командуванням С.В. Руднева (очолив Путивльський винищувальний загін) та М.Й. Воронцова (очолив створений УНКВС Харківської області Харківський партизанський загін). Загалом на партизанські методи боротьби перейшло 109 винищувальних формувань,

¹ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А.С., Кентий А.В. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – С. 13.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 63, арк. 11 – 12.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 63, арк. 24.

серед них загони під командуванням І.Й. Копьонкіна, А.С. Куценка, А.Н. Світличного, С.М. Гнибіді¹.

Ще 27 липня 1941 р. у Чернігові розпочала роботу спеціальна партизанська школа, що знаходилася в підпорядкуванні ЦК КП(б)У. Одночасно у ній могли навчатися 150 – 200 чоловік, майбутніх партизанських командирів та інструкторів. Курсанти проходили всю програму за 3 дні. Активну участь у діяльності школи брали представники політуправління Південно-Західного фронту, намагаючись перетворити її на справжній центр навчання спеціалістів для боротьби з окупантом та збільшити термін опанування програми до 10 днів². Але втіленню цих планів у життя завадив стрімкий удар вояків Вермахту наприкінці серпня – на початку вересня 1941 р.

На території регіону робиться спроба створення матеріально-технічної бази для подальшої боротьби в тилу ворога. У липні 1941 р. Чернігівським обкомом КП(б)У було прийнято рішення про закладення в області баз харчування, зброї, медикаментів та інших матеріалів. Відповідно до цього рішення, було організовано 6 баз для обласного загону в лісах Щорського (Єліне), Корюківського (Гулине), Холменського (Рейментарівка), Сосницького (Кудрівка), Коропського (Рихли), Понорницького (Об'єднане) районів.

Незважаючи на труднощі, що виникали під час створення партизанської мережі на захоплених територіях, на кінець липня 1941 р. практично в кожному районі Чернігівської області були створені загони і групи, більшість яких згодом об'єдналася під керівництвом М.М. Попудренка та В.Є. Єрмоєнка (у листопаді 1941 р. загін було

¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 // [Авт. кол.: І.О. Герасимов, І.Т. Муковський, П.П. Панченко та ін.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 226.

² Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны / [Авт. кол.: Ф.М. Блоха, В.И. Власенко, В.К. Драгунов и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 35.

підпорядковано О.Ф. Федорову)¹. Схожа ситуація складається і на території Сумщини. Вже 3 липня 1941 р. розпочинає підготовку зі створення партизанського загону С.А. Ковпак: «Протягом двох місяців було заготовлено 250 шт. казанків, декілька десятків відер, близько 10 баків для приготування їжі, 250 шапок, 100 пар рукавиць тощо»², а у серпні-вересні на території області з'являється ціла низка партизанських угруповань (Шосткинський партизанський загін, 1-й та 2-й Харківські партизанські загони, інші), які в майбутньому влилися до складу Вінницького, Житомирського та Сумського партизанських з'єднань, з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів. Та все ж більшість, (такі як Іваницька партизанська група Недригайлівського району, Партизанський загін Сумського району, Смілівський партизанський загін, Партизанські групи Краснопільського та Охтирського районів), проіснувавши не більше місяця, були розгромлені у жовтні 1941 р.

Загалом до 1 жовтня 1941 р. у Сумській області було створено 94, а в Чернігівській – 81 партизанський загін. Про походження цих загонів або груп говорить їхній склад. У більшості випадків вони склалися з командира та 2 – 4 бійців, між собою контактували за допомогою зв'язкових. Про їхню долю відомо дуже мало, адже даних про те, чи були вони розгромлені, чи влилися до складу інших підпільних формувань, практично немає³. Зовсім іншу цифру кількості партизанських загонів на території Сумщини можна побачити у звіті Сумського обкому КП(б)У «Про організацію підпільної мережі і партизанських загонів на території області»: «Було створено 35 партизанських загонів із загальною чисельністю 1451 чоловік...»⁴. Це ще

¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / [Авт. кол.: І.О. Герасимов, І.Т. Муковський, П.П. Панченко та ін.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 226.

² Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1945. – М.: Центрполиграф, 2010. – С.25.

³ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 89 – 104, 116 – 123.

⁴ Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 93.

раз підтверджує втручання у створення партизанських формувань різних державних і партійних установ та відсутність взаємодії та злагодженості між ними.

Паралельно з владними структурами створенням партизанських загонів займалося і місцеве селянство, організовуючи так звані загони самооборони. На жаль, відомості про такі формування дуже скупі, бо вони були приречені на поразку – за відсутності досвіду, матеріальних баз, технічного оснащення, уміння вести війну у ворожому оточенні.

Місцеві загони самооборони спочатку не брали участі у партизанських операціях. Основним їхнім завданням було не пропустити супротивника у свій населений пункт. Для цього навколо села створювалися пости та велася безперервна розвідка.

Створенням загонів самооборони активно займалися і партизани О.М. Сабурова. Перший загін самооборони ними було створено у селищі Заводському Суземського району в кількості 9 бійців і під командуванням В. Волчкова. Наступні з'явилися у селах Смілиж та Красна Слобода (35 бійців)¹. За січень–лютий 1942 р. групи й загони самооборони було створено практично в усіх населених пунктах Брянських лісів, включаючи і Північну Сумщину. Загальна їхня кількість за цей період виросла до 5 000 бійців².

У фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» зберігаються заяви про вступ до загонів самооборони, написані мешканцями с. Голубівка Середино-Будського району Сумської області (1942 р.): «Прошу прийняти мене в самооборону. Гвинтівку я вчора знайшов, патрони є... Прошу прийняти мене в ваш загін. Я маю гвинтівку і 300 патронів. Зобов'язуюся виконувати усі

¹ ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

² ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

накази і бути дисциплінованим бійцем»¹. Цікаві свідчення і у спогадах М.Д. Колгунова, командира згаданого загону самооборони: «26 березня 1942 р. було створено перший партизанський загін самооборони у с. Голубівка з 28 чоловік. До 10 квітня 1942 р. – виріс до 182 бійців. На озброєнні загону було 118 рушниць, 16 відрізів, 7 дробовиків, 27 гранат, 5600 патронів, 1 ручний кулемет»².

Лише навесні 1942 р., після важких поразок Червоної армії під Харковом та в Криму, було зроблено перші спроби з оптимізації партизанської боротьби. 30 травня 1942 р. було створено ЦШПР, а 20 червня 1942 р. розпочав роботу УШПР на чолі із заступником наркома внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкачем. У перші місяці діяльності УШПР перебував у стадії формування: постійно змінював місце дислокації, не мав засобів радіозв'язку з партизанами, відчував гостру нестачу матеріальних ресурсів для забезпечення партизанських загонів. 4-те управління НКВС, передаючи до УШПР матеріальні бази та технічні засоби зв'язку, «спромоглися передати лише кількадесят гвинтівок та автоматів, незначну кількість набоїв..., «забули» дати шифри й позивні для зв'язку з тими небагатьма загонами і групами, що мали радіостанції»³.

Відсутність єдиного керівного органу у справах розгортання руху Опору в Україні в перший рік війни помітно впливала на ефективність діяльності партизанів. Партизанський рух у 1941 – 1942 рр. на території України існував як такий лише в північно-східній її частині (відносна близькість до лінії фронту, велике скупчення червоноармійців-оточенців, наявність великих лісових масивів). Новоствореному УШПР довелося

¹ Заяви про вступ до загонів самооборони // Фонди МКНМІВВВ. – НД-19072, 19078.

² Спогади М.Д. Колгунова, командира загону самооборони с. Голубівка Середино-Будського району Сумської області. 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20406. – Д-4375.

³ Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – С. 96.

фактично з початку вирішувати проблему викорінення цілої низки суттєвих проблем партизанського руху: неефективне керівництво ним з боку партійних організацій, відсутність надійного зв'язку з більшістю партизанських формувань, брак вичерпних даних про стан партизанської боротьби на території західних і частини південних областей, низька ефективність цієї боротьби у великих містах, недостатність масово-політичної роботи як серед партизанських загонів так і серед населення, слабкість агентурної та оперативно-тактичної розвідки¹.

На червень 1941 р. німецький Вермахт запропонував Червоній армії такі умови ведення війни, до яких вона виявилася зовсім не готовою. Використання танкових груп при зламі радянської оборони було більш ніж вдале. Все це призвело до швидкого просування агресора територією України та надвеликих людських втрат. Апогеєм провальної політики в Україні у 1941 р. вищого командування армії та керівництва держави стала київська оборонна операція, де були знищені основні частини Південно-Західного фронту, а також 6-ї та 12-ї армій Південного фронту. Результатом цієї катастрофи, стала не тільки більш ніж півмільйонна армія військовополонених, а й тисячі солдатів-оточенців, велика кількість яких в подальшому склала основу партизанських загонів Житомирщини, Київщини, Чернігівщини, Сумщини. Вони ж стали засновниками багатьох підпільних угруповань Північно-Східної України. На кінець 1941 р., за даними донесення відділу розвідки прифронтового тилу німецьких військ «наприкінці 1941 р., у Брянських лісах зосереджувалося до 10 тис. воїнів-оточенців»². Вони, як підкреслювалося у цьому донесенні, поповнилися задалегідь залишеними партизанами. Усього у боротьбі в тилу ворога брало

¹ Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – С. 97.

² Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – С. 137.

участь 56 600 тис. військовослужбовців Червоної армії, більшість із них – на території України і Білорусі ¹.

Воїни-оточенці в умовах війни являли собою нову соціальну групу, яка мала чітко виражену модель поведінки. Вони перебували на нелегальному становищі; при зіткненнях із німцями їх у кращому випадку відправляли у табори для військовополонених. Стрімкий відступ Червоної армії все далі й далі на схід убивав надію на швидкий перетин лінії фронту; крім того, багатьом набридла війна, і велика кількість військових навіть не намагалася повернутися в ряди діючої армії, дехто асимілювався з місцевим населенням. Разом із тим, вони залишалися солдатами, несли відповідальність перед владою, в очах якої були уже зрадниками, і, перебуваючи під постійним тиском, повинні були шукати шляхи для реабілітації.

Червоноармійці-оточенці ставали найближчим резервом для партизанських загонів, вони підіймали партизанський рух на новий, більш якісний рівень. Погано організовані партизанські формування, очолювані партфункціонерами, отримували нову якість свого розвитку з приходом учорашніх кадрових військових: організацію роботи, розвідку, дисципліну, конспірацію, внутрішній розпорядок, різноманітні допоміжні служби. При цьому, як зауважує знаний український історик М.В. Коваль, «було б перебільшенням вважати, що сама по собі активність військовослужбовців Червоної армії відіграла вирішальну роль у зростанні та поширенні підпільно-партизанської антифашистської боротьби. Віддаючи належне їхнім зусиллям, слід підкреслити, що завдяки завершенню до середини 1942 р. процесу визначення політичної позиції основної маси українського населення створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї все нових сил» ².

¹ Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – С. 137.

² Там само. – С. 139.

Схожої думки дотримується і відомий американський дослідник партизанського руху в Радянському Союзі Дж. Армстронг: «До літа 1942 р., за німецькими оцінками, воїни-оточенці у партизанських загонах складали до 60 % від загальної кількості партизанів. У подальшому їхня кількість тільки зменшувалася»¹ (хоча тут можемо і зазначити, що воїнів-оточенців у 1943 – 1944 рр. практично не було, на відміну від початкового періоду війни; партизанський же рух у цей час, навпаки, набув величезного розмаху на окупованих територіях).

Розуміли для себе проблему воїнів-оточенців і окупанти. У повідомленні розвідувального відділу до командувача оперативного тилу «Південь» від 9 листопада 1941 р. вказується: «З донесень за минулий день стає зрозумілим, що за лінією фронту у глибокому оперативному тилу під час боротьби з бандами все ще затримуються радянсько-російські солдати у формі і за абсолютним нерозумінням ситуації переводяться, як військовополонені, у пересильні табори... Таких солдатів потрібно вважати партизанами. Оперативний тил армії не є районом бойових дій, і той, хто в районі оперативного тилу знову береться за зброю, більше не вважається солдатом – з ним потрібно поводитися, як з партизаном»². Тобто, дуже добре уявляли, яку загрозу можуть нести у собі вчорашні солдати регулярної армії.

Як показав час, заходи зі створення партизанських структур, вжиті ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та силовими структурами у перші дні війни, виявилися малоефективними через низку причин: відсутність добре підготовлених кадрів (партійні функціонери, які займалися створенням загонів, зазвичай погано розуміли свою роботу, що значною мірою і стало причиною краху партизанської війни в перший період війни), винищувальні батальйони і партизанські загони НКВС не могли довго перебувати на автономному забезпеченні (для них більш властивою була не партизанська війна, а

¹ Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941 – 1944 / Д. Армстронг. – М.: Центрполиграф, 2007. – С. 148 – 149.

² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 208.

диверсійна діяльність, коли після проведеної бойової операції вони намагалися вийти в радянський тил для поповнення), переважання у більшості партизанів романтичних поглядів на війну, навіяних легендами про партизанське протистояння часів громадянської війни.

Лише залучення професійних військових, в основному – учасників Київської оборонної операції, які так і не змогли вирватися із ворожого оточення, дозволило створити потужну систему партизанської війни на території Північно-Східної України та згодом розширити свою діяльність на більшість території республіки.

20 червня 1942 р., згідно з постановою ДКО СРСР про створення Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР), для об'єднання керівництва і розвитку партизанського руху в Україні при Військовій раді Південно-Західного напрямку було організовано Український штаб партизанського руху (УШПР). Створення нової структури, яка б контролювала радянський рух Опору в Україні, мало на меті активізацію партизанської боротьби, але, найголовнішим було завдання охопити «малою» війною усю територію республіки. Адже, як зазначив О.С. Гогун, «У 1941 – 1942 рр. партизанський рух як явище був у двох із 24-х областей УРСР: у Сумській та Чернігівській, – у північно-східній частині країни. Але навіть і тут він здебільшого існував лише на прикордонні з РРФСР та БРСР»¹.

Було створено керівний центр і розподілено обов'язки серед ряду відділів (оперативного, інформаційно-розвідувального, зв'язку, підготовки партизанських кадрів, матеріально-технічного забезпечення), відділень (фінансового, загально-секретного, шифрувального), комендатури, радіовузла та школи підготовки партизанських кадрів (ШОП).

Уже на кінець 1942 р. діяльність УШПР позитивно позначилася на розвиткові і керівництві партизанським рухом України, зокрема

¹ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – С. 15.

Чернігівщини й Сумщини, сприяла підвищенню бойової активізації та значного покращення роботи служб бойового забезпечення: зв'язку, розвідки, медично-санітарного забезпечення та агітаційно-пропагандистської діяльності.

Досліджуючи вплив суспільно-політичних умов та ідеологічних факторів на формування структури радянського партизанського руху на території Північно-Східної України, потрібно зазначити, що, незважаючи на колізії кінця 1930-х рр., у перші тижні війни на території Північно-Східної України вдалося створити мережу партизанських формувань. Потрібно відзначити, що на той час це було політичне і військово-рішення, ідеологічні фактори набирають ваги вже у другий рік війни, коли наявні партизанські й диверсійні формування допомогли виробити у місцевого населення глибоке несприйняття окупаційної влади. Також позитивним імпульсом для комуністичної системи у цей період стала сама наявність підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли від імені радянського уряду, підвищуючи цим авторитет ВКП(б) та її керівництва в очах світової громадськості та слугуючи символом незламності більшовицького ладу. А значним поштовхом у розвиткові партизанської війни стало створення УШПР. Саме діяльність новосформованого підрозділу дала змогу підняти партизанські загоны й з'єднання на якісно новий рівень розвитку.

2.2. Кадрове забезпечення та кількісний склад радянських партизанських з'єднань

Розвиваючись на північно-східних землях України, радянський партизанський рух зростав як якісно, так і кількісно. Але якщо бойові дії ми можемо досліджувати в умовах окремо взятого регіону, то його чисельний склад, беручи до уваги сильний міграційний характер представників руху Опору, було б більш слушно розглядати через призму усього партизанського руху України.

У повоєнний період у документах та звітах число учасників руху Опору в Україні тільки збільшувалося досягнувши у 1975 р. позначки у 501 000 партизанів¹, а у 2004 р. голова Комісії у справах колишніх партизанів при Верховній Раді України В. Коньков довів її до 517 000 партизанів², що, звісно, не може відповідати дійсності. Так, на завершальному етапі війни на території України, згідно з довідкою оперативного відділу УШПР від 20 серпня 1944 р., нараховувалося 115 000 партизанів³. Уже 18 листопада того ж року, відповідно до звіту відділу кадрів УШПР, кількість партизанів складала вже 147 344 осіб⁴. Серед них «по формуваннях 4-го Управління НКВС УРСР і партійних органах 1941 – 1942 рр. – 40 060, по облікових документах УШПР з червня 1942 р. – 76 647»⁵.

Цікаву статистичну інформацію щодо кількісного складу учасників партизанської війни зустрічаємо у звіті начальника медико-санітарного відділу УШПР майора медичної служби М.М. Попової, яка у 1945 р., підсумовуючи роботу ввіреного їй підрозділу, зауважила: «Усього поранених – 10 049 партизанів або 14% на 71 721 бійця особового складу»⁶. Звівши в єдине ціле підрахунки зроблені медичними працівниками у загонах і з'єднаннях за 1943 – 1944 рр. (відділ розпочав роботу у січні 1943 р.), вона фактично указала кількісний склад «народних месників» підпорядкованих УШПР формувань на завершальному етапі партизанської війни в Україні. Беручи до уваги, що вона не включала підрозділи, підпорядковані іншим відомствам (НКВС, НКДБ, ГРУ), а також ті, що так і не були взяті на облік

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 13.

² Коньков В. Подвиг безсмертний і навіки / В. Коньков // Голос України. – 2004. – 22 вересня.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 138, арк. 19.

⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 7, спр. 51, арк. 48.

⁵ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 13.

⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 36.

або розпалися ще у 1941 – 1942 рр., то цифри зі звіту відділу кадрів УШПР є цілком реальними.

Погоджуються зі співробітниками УШПР і сучасні вчені, за оцінками яких через радянські партизанські формування пройшло щонайбільше 180–200 000 осіб¹. Спробуємо визначити кількість «народних месників», чия бойова діяльність якоюсь мірою була б пов'язана з Північно-Східною Україною.

Як уже зазначалося вище, радянський партизанський рух Північно-Східної України на самому початку війни складався із винищувальних загонів, які не розпалися і не відступили разом із Червоною армією, та новостворених партизанських загонів і груп із місцевого партійного, адміністративного та громадського активу. У переважній більшості усі вони були розгромлені ворогом або розпалися внаслідок внутрішніх суперечок уже в перший місяць окупації. Для тих, хто зумів вижити, суттєвим поповненням стали тисячі радянських бійців, колишніх оточенців. М.В. Коваль, посилаючись на американського дослідника радянського партизанського руху Д. Армстронга, навів приклад: «У партизанському загоні О.М. Сабурова на початковому етапі війни було 90 – 95 % особового складу військовослужбовців»². Окрім військовослужбовців, головною рушійною силою руху Опору стала молодь, яка «глибоко засвоїла основи більшовизму... З молоді складалася більшість активістів за справу рад. Банди утворювалися переважно з молоді. Тому прорадянськи вихована молодь після вступу німецьких військ являла собою постійну загрозу громадському спокою, порядку та безпеці»³.

¹ Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 299.

² Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – С. 138.

³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 72.

Незважаючи на катастрофічний стан партизанського руху на початковому етапі війни, окремі загони все ж змогли показати і позитивну тенденцію до зростання особового складу: «В загоні було 140 осіб. Натепер 500. Одна група з 30-ти бійців пішла в Армію. За половину листопада, за грудень і січень 1942 р. загін збільшився на 200 бійців»¹.

На початок діяльності УШПР (20 червня 1942 р.) офіційно вважаються вцілілими 22 партизанських загони, які нараховували 3 310 бійців² (у цей перелік потрапили загони, у яких був налагоджений радіозв'язок із «великою землею»). Практично усі вони діяли на території Чернігівщини й Сумщини.

Улітку 1942 р., отримавши якісне поповнення кваліфікованими диверсантами та політичними працівниками, а також поповнивши запаси озброєння, загони отримали змогу збільшувати і свій чисельний склад. Водночас, у вересні 1942 р. на зустрічі провідних партизанських ватажків із Й.В. Сталіним було порушено питання про поступове переведення з'єднань на Правобережну Україну для активізації партизанської війни на території Житомирщини, Київщини, Вінниччини, Рівненщини та інших регіонів.

Серед тих, хто залишив Північно-Східну Україну для продовження боротьби в інших регіонах, найпершими 26 жовтня 1942 р. із Північної Сумщини вирушили в рейд два партизанських з'єднання під командуванням С.А. Ковпака та О.М. Сабурова. Згідно з підрахунками А.В. Кентія і В.С. Лозицького, на Правобережну Україну вирушило 1 084 бійці групи партизанських загонів Сумської області та 1 628 бійців Групи партизанських загонів України³ (у звіті про бойову діяльність Житомирського партизанського з'єднання вказується, що станом на 1 листопада 1942 р. в

¹ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941 – 1944 / Кол. сост. В.С. Лозицкий и др. – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 167.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 118.

³ Там само – С. 128.

об'єднанні налічувалося 1 408 бійців)¹. Наступним 31 січня 1943 р. виступив у рейд об'єднаний партизанський загін Сумської області під командуванням М.І. Наумова. Кількісний склад партизанів на момент виходу становив 651 боєць².

Чергова хвиля виходу на Правобережжя прокотилася на межі лютого – березня 1943 р. Так, 22 лютого 1943 р. із с. Фотевіж Глухівського району Сумської області вийшло в рейд новостворене партизанське з'єднання під командуванням І. Шупшанова й Я. Мельника. У трьох загонах налічувалося більше 430 бійців особового складу³. А 11 березня 1943 р. розпочало свій похід з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова у складі 1400 бійців⁴.

На зміну їм було створено нові партизанські загони і з'єднання. Так, після відходу на захід основної частини першого Чернігівського партизанського з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова, на окупованій Чернігівщині була залишена група партизанів у кількості 300 бійців на чолі з секретарем підпільного обкому КП(б)У М.М. Попудренком⁵. На загін М.М. Попудренка не покладалися якісь великі надії чи сподівання, до його складу були зараховані ті, хто не міг винести тягаря похідного життя, серед яких залишені хворі й поранені. Не дивлячись на це, командирові вдалося створити велике і боєдатне військове формування. Загальна кількість бійців, згідно зі звітом командування про бойову й партійно-політичну роботу, на

¹ ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 63.

² Власенко С.І. Степовий рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням М.І. Наумова (огляд документів ЦДАГО України) / С.І. Власенко // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 103 – 121.

³ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 139.

⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 50.

⁵ Там само. – С. 77.

момент зустрічі із частинами Червоної армії складала 2 657 осіб¹. Дещо іншу цифру наводять співробітники ЦДАГО України, автори науково-довідкового видання «Україна партизанська». За їхніми підрахунками, на момент розформування Чернігівське партизанське з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка нараховувало 3 027 бійців². Утім така розбіжність у цифрах не дивує. Командир партизанського загону ім. І. Богуна Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка Є.М. Бочаров, звітуючи про бойову діяльність ввіреного йому підрозділу, наводить різні цифри його чисельності. У першому випадку читаємо: «На 19 вересня 1943 р. партизанський загін ім. І. Богуна нараховував 247 партизанів»³. Тут же зустрічаємо і нове твердження: «За час свого існування, тобто до дня зустрічі з Червоною армією (22 вересня 1943 р.) загін виріс до 315 бійців»⁴.

До понад 500 осіб особового складу виріс партизанський загін ім. С.М. Кірова цього ж партизанського з'єднання⁵. Після з'єднання з частинами Червоної армії 368 бійців продовжили військову службу в регулярній армії, а 137 колишніх партизанів було залишено в області для партійно-організаторської роботи.

На 22 серпня 1943 р. до 1 944 бійців особового складу вирросло Чернігівське партизанське з'єднання ім. М.М. Коцюбинського під командуванням М.М. Тарануценка⁶. На момент розформування з'єднання налічувало вже 2 460 бійців і це без урахування 350 партизанів, на базі яких

¹ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 2, арк. 6.

² Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 78.

³ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 1 – 4.

⁴ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 1 – 4.

⁵ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 33 – 34.

⁶ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

було сформовано нове партизанське з'єднання під командуванням Ю.О. Збанацького¹.

Збільшення особового складу спостерігалось не лише у з'єднанні під командуванням М.М. Тарануценка. 27 серпня 1943 р. у Більських лісах на Ніжинщині було організовано партизанське з'єднання ім. Й.В. Сталіна під командуванням М.І. Шукаєва до складу якого увійшли парашутисти п'яти організаторських груп-загонів у кількості 55 чоловік². На 1 вересня 1943 р. до складу з'єднання входило вже 205 бійців, а на 1 жовтня 1943 р. – 672 бійці³. Перше суттєве збільшення особового складу пояснюється таким: 150 партизанів, озброєних в основному гвинтівками, були переведені з Чернігівського партизанського з'єднання «За Батьківщину» в рахунок незаконно відібраних останніми вантажів у кількості 108 мішків, скинутих з літаків для нової бойової одиниці⁴. Подальший ріст з'єднання його командир командир пояснив так: «Вимагали масового вступу в партизани радянських військовополонених, які переховувалися від німців по глухих селах, а також більшою мірою цивільного населення – не військовозобов'язаних із різних причин»⁵.

З 12 травня 1943 р. з 15 до 120 чоловік виросла диверсійна група І.Є. Цимбаліста, оформившись у партизанський загін ім. О.Я. Пархоменка Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка під командуванням І.І. Веремєєнка. Окрім того, на сторону загону перейшов куц поліції у кількості 60 бійців та 120 козаків. Обидві групи, отримавши бойові завдання, діяли самостійно, лише інформуючи про

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 87.

² ЦДАГО України, ф. 71, оп. 1, спр. 3, арк. 13 – 14.

³ ЦДАГО України, ф. 71, оп. 1, спр. 3, арк. 4 – 8.

⁴ ЦДАГО України, ф. 71, оп. 1, спр. 3, арк. 4 – 8.

⁵ ЦДАГО України, ф. 71, оп. 1, спр. 3, арк. 4 – 8.

результати діяльності¹. Після з'єднання з Червоною армією 80 партизанів влилися до складу військових частин, решта були залишені для роботи на звільненій території. Що ж до поліції й козаків, то їх передали в розпорядження 149-ї стрілецької дивізії 27-го стрілецького корпусу 65-ї армії Центрального фронту, звідки уже вони були направлені в штрафний батальйон².

За рахунок колишніх ідейних ворогів відбувся ріст в останній місяць окупації й партизанського загону ім. М.С. Хрущова. На території Семенівського й Новгород-Сіверського районів за рахунок переагітації вояків національних армій і місцевих станів поліції загін виріс до 270 бійців³. Схожа ситуація була і в партизанському загоні ім. В.І. Чапаєва під командуванням Г.С. Артозеєва: «Виконуючи завдання командування, було створено загін ім. В.І. Чапаєва в кількості 173 бійців. Організований загін за рахунок військовополонених, які проживали у ворожому тилу, поліції, козаків»⁴.

З 13 вересня 1943 р. Г.С. Артозеєва було призначено командиром Чернігівської партизанської бригади. За 13 днів діяльності її чисельний склад збільшився на 225 осіб, знову ж таки за рахунок колишніх вояків РВА (Російської Визвольної Армії), жандармів, поліції⁵. На момент розформування, 30 вересня 1943 р., до складу Червоної армії було направлено 1 000 бійців з усім озброєнням. Залишено на визволеній території 87 осіб, які перейшли в розпорядження Чернігівського обкому КП(б)У та 113 жінок і дітей⁶.

Були випадки, коли противник змушений був сам ліквідувати лояльні до нього національні військові формування. Ще наприкінці 1942 р. у

¹ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 93.

² ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 93.

³ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 117 – 119.

⁴ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 122 – 123.

⁵ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 169 – 170.

⁶ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 169 – 170.

містечку Есмань (нині смт Червоне Глухівського району Сумської області) було розквартировано 136 український охоронний батальйон. Особовий склад становили мобілізовані 18 – 30 річні селяни з Чернігівщини. Після тримісячної військової підготовки, підрозділ було відправлено на територію Сумщини для ведення боротьби з партизанами. Через прояви антинацистських настроїв на початку січня 1943 р. батальйон було роззброєно, 150 вояків розстріляно, а решту відправлено на примусові роботи до Німеччини¹.

Ще 14 вересня 1941 р. було створено Ічнянський партизанський загін. Про ефективність цього формування свідчить «Звіт командира і комісара загону про бойову діяльність та партійно-політичну роботу»: «Склад загону на 21 вересня 1943 р. (день розформування) – 430 партизанів, у тому числі колишніх військових – 75 чоловік. Прибуло бійців до загону після 1 серпня 1943 р. – 362»².

Підрахувавши викладені вище цифри, можемо зазначити, що за 1941 – 1943 рр. через партизанські загони Сумщини й Чернігівщини пройшло, враховуючи бійців винищувальних батальйонів та загонів, які в різний час були переведені на Правобережжя, не менше 35 – 40 тис. осіб. Стрімке зростання чисельності партизанських загонів у 1943 р., особливо, напередодні звільнення краю військами Червоної армії, перехід на їхню сторону колишніх політичних та ідеологічних противників чітко вказує на намагання встигнути «засвітитися» у лавах радянських партизанів, тим самим відмежуватися від дворічної бездіяльності чи співпраці з противником.

Протистояла цим формуванням, якщо вірити «Звіту розвідувального відділу про проведену роботу в 1942 – 1944 рр.», ніяк не менша армія супротивника. Згідно з донесеннями партизанської, військової та агентурної розвідки про сили каральних експедицій і загонів, охоронних гарнізонів у

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 100.

² Держархів Чернігівської обл., ф. Р. 1376, оп. 2, спр. 6, арк. 6 – 10.

містах, райцентрах, на залізничних і шосейних комунікаціях у зоні постійної діяльності партизанів, підрахована фантастична цифра у 786 000 ворожих вояків¹. На 1942 р. виводиться цифра у 120 000 солдатів, Чернігівщині й Сумщині відводиться близько 30 000 (це тільки великі гарнізони у містах, що відігравали стратегічне значення, без урахування містечок і сіл)². На 1943 р. загальна цифра по Україні зросла до 424 000, а у Північно-Східній її частині зменшилася до 21 000³. При цьому бачимо певну невідповідність чисельності гарнізонів у окремих містах. У «Довідці дислокації й кількості гарнізонів противника на Україні в 1942 р., які мали безпосереднє завдання боротьби з партизанами», зустрічаємо, що, наприклад, у Сумах місцевий гарнізон складав 2 500 вояків, а от у Білопіллі він на 1000 вояків більший⁴. Така сама ситуація і з іншими містами. Так, у більш спокійних Прилуках кількість ворожих солдатів оцінювалася у 2 000, а в охопленому полум'ям партизанської війни Ямполі всього лише 400⁵. Не змінилася ситуація з партизанськими підрахунками і у 1943 р. У Ворожбі і у навколишніх селах знаходилося близько 5 000 солдатів, а от у Чернігові втричі менше⁶.

Такі розбіжності у підрахунках, мабуть, швидше через брак можливостей у розвідників. У невеликих населених пунктах (Глухів, Ямпіль, Семенівка, Талалаївка), це зробити було простіше, аніж у стратегічно важливих центрах (Чернігів, Суми, Конотоп, Ніжин). Часто кількість ворожих гарнізонів прикидалася «на око» або заокруглювалася у бік збільшення з метою підкреслити складність умов партизанської боротьби. Окрім того, до числа противників відносили не тільки військові формування, а й цивільну адміністрацію та обслуговуючий персонал.

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 94.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 94 – 133.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 94 – 135.

⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 132 – 133.

⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 132 – 133.

⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 134 – 135.

Порівнюючи чисельний склад ворогуючих сторін на території Північно-Східної України, навіть не звертаючись до підрахунків німецької сторони, можемо констатувати, що, починаючи із 1942 р., кількісно, але не якісно радянські партизани майже не поступалися своїм супротивникам. Такий чисельний паритет лише зрідка порушувався однією або іншою стороною під час проведення диверсійних акцій чи каральних експедицій.

2.3. Взаємини радянських партизанів з цивільним населенням

З перших днів окупації німецькими військами України КП(б)У проводила агітаційну роботу з місцевим населенням щодо спротиву окупантам. Радянське керівництво виношувало надії стосовно допомоги селянства створеним нашвидкуруч партизанським групам і загонам, які не мали ніяких матеріальних ресурсів та запасів харчування. На думку влади, саме селянство а не диверсанти чи партизани повинне було стати головною рушійною силою в боротьбі з нацизмом на окупованих територіях, при цьому повністю ігнорувалася той факт, що у перші місяці війни цивільне населення України не сприймало радянських партизанів усерйоз, мовляв, якщо навіть армія виявилася нездатною протистояти Вермахту, то що можна чекати від цих розрізнених груп¹. Новою владою застосовувалися різні форми агітації селянства та «переконання населення в тому, що німецький Вермахт і його союзники «прийшли не як вороги українського народу», а щоб знищити «жидо-більшовицьку» чуму, яка гнобить українців і становить небезпеку для Європи»², при цьому одночасно зазначаючи, що «хоча більшість населення

¹ Ніколаєць Ю.О. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю.О. Ніколаєць // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1(34). – С. 131 – 147.

² Україна в Другій Світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. / Упоряд. В.М. Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Львівський державний ун-т ім. І.Франка, Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, 1997 – 2000. – Т. 1. – 1997. – С. 253.

дружньо ставиться до «Німецьких визволителів», усередині країни існують «бандити», якими керує Москва і котрі порушують мир і зусилля до відбудови..., і всіх саботажників, бандитів, партизанів каратимуть смертю»¹. Незадоволення українців діями партизанів підтверджує і донесення представника німецького МЗС восени 1941 р.: «Політична безвольність населення Східної України призводить до того, що Вермахт цілком задоволений допомогою українців... У Південній Україні не існує власне партизанської загрози. Потрібно навести як приклад, що великі радянські трофейні склади ніяк не охороняються»². Проблему лояльності українців до нової влади, з якою зіштовхнулися радянські партизани, порушує і представник УШПР у Сумському партизанському з'єднанні І.К. Сиромолотний: «Від Брянських лісів до Сарн у районних центрах було по 3-5 чол. німців, але дуже багато місцевих поліцаїв. Цієї наволочі в окремих селах Сумської і Чернігівської областей було від 15 до 45 – 50 осіб»³. Іншими словами, беручи до уваги невелику кількість населення у більшості сіл Північно-Східної України, у поліції перебувало до третини місцевого чоловічого населення.

Зазвичай партизанські формування Північно-Східної України були чужим елементом для українського села. Прибулі з лісів Брянщини, Клетнянщини та Злинківщини, вони сприймалися населенням багатьох українських сіл як бандити, котрі породжували криваві протистояння не стільки з німцями чи угорцями, скільки з місцевою поліцією, сформованою з українських селян. Згідно з донесеннями радянських розвідників, населення

¹ Україна в Другій Світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. / Упоряд. В.М. Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Львівський державний ун-т ім. І.Франка, Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, 1997 – 2000. – Т. 1. – 1997. – С. 253.

² Там само. – С. 322.

³ Гогун А.С. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941-1944 / А.С. Гогун. – М.: Центрполиграф, 2008. – С. 15.

було змушене допомагати їм, постачало продовольство через побоювання вбивства ними німецьких військовослужбовців – адже у цьому випадку окупанти розстрілювали 8 – 10 осіб з населеного пункту¹. Ці дії мали ефект уже на початку другого року війни. Насильницькі дії ворога та масові страти цивільного населення сформували стійке неприйняття загарбників населенням Північно-Східної України.

Про вороже ставлення місцевого населення до партизанських формувань писав у своїх спогадах і О.М. Сабуров, колишній командир Житомирського партизанського з'єднання: «Це село (Зернове Середино-Будського району Сумської області – авт.) у нас як більмо на оці. Розтягнуте на два кілометри, воно перегороджувало шлях нашим партизанам, які йшли на завдання. Тільки хтось з'явиться на горизонті, з села лунають крики – «До зброї, бандити ідуть!» – і розпочинається стрільба... За нашими даними, поліцейський гарнізон там нараховував близько 350 чоловік»². Він же наводить приклад толерантного ставлення селянства Сумщини до націоналістичних поглядів: «Тризуб – цей знак приналежності до буржуазних українських націоналістів – красувався на воротах майже кожного двору...»³. На початку березня 1942 р. проти гарнізону в Зерновому партизанами було проведено бойову операцію, у ході якої, за словами О.М. Сабурова, було знищено 72 поліцаї та 9 угорців. Автор, описуючи короткий зміст плану операції, зазначив: «Спільними діями груп спалити село і знищити гарнізон поліції»⁴.

Ситуація в с. Зерновому не була винятковою: неприязне ставлення місцевих жителів до партизанських формувань було звичним явищем на

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 76 – 77.

² ОУН-УПА на Сумщині: у 2 т. / Авт.-упор. Іванущенко Г.М.; Державний архів Сумської області, Центр досліджень визвольного руху. –Т. 2. – Суми, 2009. – С. 41.

³ Там само. – С. 41 – 42.

⁴ Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза А.Н. Сабурова – Арк. 3 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

початковому етапі війни. Населення, яке ще добре пам'ятало трагічні для нього 1930-ті роки, на перших порах сподівалося, що нацистська окупація принесе їм свободу від більшовицького терору. О.М. Сабуров, добре розуміючи настрої населення, зумів використати цю ситуацію на власну користь, спрямувавши дії партизанів саме проти представників української поліції. Підтвердженням цього слугує один із його наказів, у якому він, вітаючи бійців із першотравнем 1942 р., наводить статистичні дані ворожих втрат, акцентуючи увагу на тому, що за півроку боротьби в тилу ворога ними було знищено «...окупантів – 52 вояки, ставлеників фашизму, поліцаїв і старост – 390 чоловік»¹.

У липні 1942 р. групою партизанських загонів України було захоплено село Зноб-Новгородське, де, на їхню думку, перебувало близько 300 угорських солдатів. Під час бою в ніч проти 19 липня 1942 р. партизани, зазнавши великих втрат (8 убитих і 10 поранених бійців) знищили 42 німецькі солдати й двох захопили в полон². У ході операції в населеному пункті було зруйновано понад 100 хат³. За даними Книги-Меморіалу «Вінок безсмертя», село Зноб-Новгородське практично дощенту було спалене нацистами майже на місяць раніше – 29 червня 1942 р. (згоріло 740 дворів, загинуло 69 жителів) залишено було тільки 12 хат, де мешкали солдати окупаційного гарнізону⁴. Порівнюючи ці цифри, можемо швидше стверджувати про помилку у звіті партизанського ватажка, адже партизани не зазначали своєї причетності до винищення населених пунктів.

Не набагато теплішими були взаємини місцевого населення з першим Чернігівським з'єднанням партизанських загонів. Так, однією з перших їхніх

¹ ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 142, арк. 139.

² Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 3 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

³ Там само. – Арк. 3 / Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

⁴ Вінок безсмертя: Книга-Меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 286 – 302.

бойових операцій стало знищення 1 грудня 1941 р. ворожого гарнізону в селі Погорільці Семенівського району Чернігівської області¹. Бій закінчився цілковитою перемогою «народних месників». У відповідь на ці дії партизанів карателі 2 грудня 1941 р. спалили село Тополівку Холминського (нині Семенівського) району (загалом спалено 209 дворів і знищено 111 жителів²). Картину знищених сіл представив і М.М. Попудренко (на грудень 1941 р. заступник командира першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів О.Ф. Федорова), зазначаючи у своєму щоденнику: «Спалили половину с. Рейментарівки (близько 200 дворів), с. Олійники, с. Богданівку, по декілька дворів у с. Савинках, с. Самотугах... Розвідка рапортувала, що німці і мадяри спалили села Савинки, Самотуги»³.

Уже навесні 1942 р., перебуваючи в українсько-білоруському прикордонні, О.Ф. Федоров відзначив, що населення місцевих районів налаштоване проти «народних месників». При появі партизанів у будь-якому населеному пункті одразу ж повідомляли представникам окупаційної влади, закликаючи їх вживати заходів для захисту цивільних. Він же наводить приклад переходу цілого партизанського загону на бік ворога: «Кляпінський партизанський загін у кількості 20 бійців повним складом перейшов до німців. У подальшому німці з цього загону з їхньою ж зброєю створили Кляпінський загін поліції, який використовували для боротьби з партизанами»⁴.

¹ Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 164 – 169.

² Вінок безсмертя: Книга-Меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 65.

³ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко и др. – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 153 – 154.

⁴ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 60.

У травні 1942 р., звітуючи першому секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову, командири Путивльського об'єднаного партизанського загону звернули увагу і на проблему мирного населення: «Населення Путивльського району після відступу Червоної армії було пригнічене подіями, що відбувалися, та терором німецьких військ, а деякі верстви населення і низка українських сіл були раді приходу окупаційних військ, ворожо налаштовані до партизанів і до радянської влади»¹. 14 серпня 1942 р., по закінченні рейду Сумщиною, доповідаючи Т.А. Строкачу, С.А. Ковпак зазначив: «З 28 травня по 7 липня 1942 р. гітлерівці замордували 735 мирних мешканців та спалили 1 098 хат: у Новій Слободі – 670, Спадщині – 78, Старій Шарпівці – 60, Новій Шарпівці – 64, Литвиновичах – 150, Яциновому – 70»².

Часто населення ставало жертвою через свою допомогу борцям з окупантами. Так, 21 лютого 1943 р. місцеві мешканці допомогли звільнитися більш ніж 800 радянським військовополоненим, які утримувалися в таборі у с. Яцево (з 1947 р. – Новоселівка) Чернігівського району³. 22 лютого населений пункт було спалено зондеркомандою «4-А» й розстріляно 440 його жителів⁴.

Питання спалених населених пунктів України висвітлили автори анотованого покажчика «Україна під нацистською окупацією», які

¹ «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – С. 16.

² Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 130.

³ Лист старшого лейтенанта у відставці В.Є. Стьопіна громадському діячеві С.С. Смирнову. 24.02.1964 р. / Фонди МКНМІВВВ. – КН-217896. – Д-36331.

⁴ Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941 – 1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М., Пилявець Р.І., Яременко В.М. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 292.

підраховали, що в 1941 – 1943 рр. на території Чернігівської та Сумської областей було спалено 122 села¹. Апогеєм же стало знищення містечка Корюківки в перші дні березня 1943 р., коли у відповідь на господарську акцію партизанів було повністю спалене ціле містечко з населенням понад 7 000 жителів².

Згідно з донесеннями радянських розвідників місцеве населення допомагало партизанам (особливо у початковий період війни), постачало їм продовольство лише через побоювання вбивства ними німецьких військовослужбовців – адже в цьому випадку окупанти розстрілювали по 8 – 10 осіб з населеного пункту³. Однак уже наприкінці 1942 р., у зв'язку з успішними діями Червоної армії під Сталінградом, а також насильницькими діями, масовими стратами сформувалося стійке неприйняття загарбників населенням Північно-Східної України.

Нічого, окрім шкоди, не приніс місцевим жителям і Ічнянський партизанський загін. За два роки бійцями загону було знищено, згідно зі звітом, аж 101 німецького вояка та 107 зрадників батьківщини⁴, при цьому регулярно проводилися різноманітні господарські акції у навколишніх селах.

Думки щодо зміни настроїв населення висловлює (не пізніше травня 1942 р.) і зв'язкова ЦК КП(б)У М.Г. Глушко: «Настрої населення різко змінилися. Коли ми йшли вперше, то кругом відчувалося, що люди чогось вичікують, деякі навіть розраховували на те, що німці привезуть різні товари. Зараз усі в один голос заявляють, що вони проти німців. Ви не знайдете

¹ Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941 – 1944 рр.): Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М., Пилявець Р.І., Яременко В.М. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 47 – 48.

² Вінок безсмертя: Книга-Меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 44 – 53.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 76 – 77.

⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р. 1376, оп. 2, спр. 6, арк. 6 – 10.

жодної сім'ї, котра б прихильно відносилася до німців за виключенням поліції та старост»¹.

Як бачимо, з перших днів окупації німецькими військами України, КП(б)У проводила агітаційну роботу з місцевим населенням щодо спротиву окупантам. Радянське керівництво виношувало наміри стосовно допомоги селянства створеним нашвидкуруч партизанським групам і загонам, які не мали ніяких матеріальних ресурсів та запасів харчування. На думку влади, саме селянство, а не диверсанти чи партизани, повинні були стати головною рушійною силою в боротьбі з нацизмом на окупованих територіях, при цьому повністю ігнорувався той факт, що у перші місяці війни цивільне населення України не сприймало радянських партизанів усерйоз. Прибулі з лісів Брянщини, Клетнянщини та Злинківщини партизанські формування Північно-Східної України були чужим елементом для українського села, вони сприймалися населенням багатьох сіл як бандити, котрі породжували криваві протистояння не стільки з німцями чи угорцями, скільки з місцевою поліцією, сформованою з українських селян. Такі складні взаємовідносини між партизанами й місцевим населенням залишалися протягом усього періоду окупації. Однак через терор та залякування селянства, партизанам вдалося привернути останніх на свій бік. Уже на другий рік війни, навіть не розділяючи ідеалів боротьби радянських партизанів, селянство вже стає надійним тилом та господарським резервом для «народних месників» Чернігівщини й Сумщини.

Пройшовши низку трансформацій, радянські партизани на території Північно-Східної України за період з 1941 до 1943 рр. зуміли переродитися із цілком чужорідного українському населенню елемента в рух, який отримав підтримку доволі широких кіл громадян. Створений спочатку майже виключно зі співробітників НКВС та партійно-чиновницького апарату, він з кожним роком здобував більшу прихильність місцевих мешканців і навіть зумів перетягнути на свій бік окремі ворожі йому елементи. Але на шляху до

¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 297 – 298.

цього було застосовано тотальний терор і проти окупаційної влади, і проти цивільного населення, результатом якого стали сотні спалених населених пунктів й багатотисячні жертви.

Поразки Червоної армії у 1941 р. призвели до швидкої окупації території Радянського Союзу, зокрема й Північно-Східної України, але вони не привели до розвалу усієї системи оборони та припинення збройної боротьби, яка набула характеру партизанських бойових дій. Першими партизанськими формуваннями стали загони, створені насамперед з комуністичного, комсомольського, чиновницького активу. В подальшому вони поповнилися оточенцями та втікачами з нацистських таборів для військовополонених. Для деякою мірою стихійного попервах партизанського руху використання тисяч кваліфікованих кадрових військових мало вирішальне значення для подальшого його розвитку. Але, віддаючи належне їхнім зусиллям, слід підкреслити роль створеного влітку 1942 р. УШПР для подальшого розвитку руху Опору на окреслених територіях.

Великий відсоток колишніх бійців Червоної армії як чужорідного елемента для українського селянства, а також колізії 1930-х рр. стали чи не головним чинником ворожого ставлення місцевого населення до партизанських формувань у 1941 – поч. 1942 рр. Але через терор партизанів та жорстку окупаційну політику нацистів на момент визволення краю цей відсоток знизився до мінімуму.

Протилежно пропорційним виявилось бажання стати учасником руху Опору. Якщо на момент зародження партизанського руху на Чернігівщині й Сумщині охочих стати до зброї були одиниці, то на момент визволення таких було вже у рази більше. Але, як показав час, питання патріотизму часто було далеко не на першому місці.

РОЗДІЛ 3

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

З подальшим розгортанням партизанського руху на території Північно-Східної України в повній мірі з'ясувалася роль структур і підрозділів, без яких вести довготривалі бойові дії у ворожому оточенні практично неможливо. Розвиваючись, партизанські загони раз у раз зіштовхувалися з проблемами відсутності радіозв'язку, недоотримання розвідувальних даних, неналежного медично-санітарного забезпечення, недостатньої агітаційно-пропагандистської роботи.

3.1. Організація служби зв'язку та розвідувальної роботи партизанських формувань

За офіційною радянською статистикою, до жовтня 1941 р. на окупованих територіях України було створено 23 підпільні обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів, 4316 підпільних організацій і груп. У багатьох роботах згадується про те, що для боротьби у ворожому тилу було створено 883 партизанських загони і 1700 диверсійних груп»¹. А.В. Кентій та В.С. Лозицький, опираючись на дані 4-х управлінь НКВС УРСР, наводять число у 1 386 партизанських формувань (організовані до 1 березня 1942 р.), при цьому відомості про діяльність надійшли лише від 141 загону і групи². Однією з головних причин розпаду та бездіяльності цих формувань була відсутність радіозв'язку з Великою землею. Цієї ж думки дотримуються

¹ Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т.4. Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – 2003. – С. 377.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 49.

також І.К. Патриляк та М.А. Боровик, автори наукового видання «Україна в роки другої світової війни: спроба нового концептуального погляду»: «Проблеми зі зв'язком були одними з найбільш «вузьких місць» в управлінні партизанськими загонами та підпільними організаціями... У перший рік війни серед партизанських формувань України радіозв'язок з радянським командуванням мали тільки 1,4 % загонів»¹.

Питання радіозв'язку в число найважливіших виносить і І.М. Артем'єв, колишній начальник відділу зв'язку ЦШПР, цитуючи свого керівника, начальника ЦШПР П.К. Пономаренка: «Радіо, тільки радіо зараз нам найнеобхідніше. З ним пов'язані і безпека партизанів, і ефективність їхньої боротьби»².

На перших порах широкого застосування набув спосіб передавання даних через зв'язкових. Наприкінці 1941 р. О.Ф. Федоровим і С.А. Ковпаком для встановлення зв'язку з Великою землею до лінії фронту було направлено декілька груп. Як показав час, деякі з них були викриті і знищені³. Вже у 1942 р. тільки ЦК КП(б)У направив на окуповану територію 55 своїх зв'язкових⁴. Це не беручи до уваги внутрішнього зв'язку та зв'язку між сусідніми загонами, де інших видів обміну інформацією не було практично

¹ Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 226.

² Артем'єв І.Н. В эфире партизаны / И.Н. Артем'єв – М.: Воениздат СССР, 1971. – С. 6 – 7.

³ Артем'єв І.Н. В эфире партизаны / И.Н. Артем'єв – М.: Воениздат СССР, 1971. – С. 7; Мищенко Г.П. Задача особой важности (партизанская разведка. 1941 – 1945 гг.) // Г.П. Мищенко, Г.П. Мигрин. – К.: Вища школа, 1985. – С. 45.

⁴ Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 226.

до кінця окупації регіону. Разом із тим, кур'єрській службі не вистачало оперативності «в результаті їхні зведення втрачали свою цінність»¹.

На момент створення УШПР радіозв'язок було встановлено з 22 загонами², хоча дещо інші дані наводять І.Ф. Курас та А.В. Кентій, автори монографії «Штаб нескорених»: прямий радіозв'язок підтримувався тільки з загонами М.І. Воронцова, С.А. Ковпака, О.М. Сабурова, О.Ф. Федорова та групою П.А. Маркова»³.

Момент проходження першого радіосигналу широко висвітлено у спогадах колишніх партизанських ватажків. Чернігівським об'єднаним партизанським загonom ім. Й.В. Сталіна із Москвою регулярний радіозв'язок було встановлено 9 січня 1942 р., після прибуття до партизанів групи радистів на чолі з капітаном Григоренком⁴ (хоча сам О.Ф. Федоров у своїх мемуарах акцентував увагу читача на даті 3 січня 1942 р.⁵). Радист цієї групи Мазур за допомогою радіостанції «ПП» провів перший радіосеанс, давши радіограму на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова про існування Чернігівського обласного партизанського загону ім. Й.В. Сталіна⁶. Невдовзі з розвідувального відділу Південно-Західного фронту в розпорядження загону прибув радист Г.Я. Стальний з радіостанцією «Північ» («Север»), поклавши початок регулярного зв'язку зі штабом фронту. А в лютому 1942 р.

¹ Курас І.Ф. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 208.

² Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 237., Кентій А. Радянські партизани. 1941 – 1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: ПП Наталя Брехуненко, 2010. – С. 13.

³ Курас І.Ф. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 208.

⁴ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 136.

⁵ Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – С. 288.

⁶ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр.1, арк. 320 – 321.

були десантовані радисти Поліщук, Скринник, Гаркушенко та Воловик, які забезпечили дві лінії зв'язку з 4-м управлінням НКДБ УРСР¹.

Командирами Путивльського об'єднаного партизанського загону (Сумського партизанського з'єднання) для встановлення прямого зв'язку з Центром (до отримання радіостанції ковпаківці користувалися послугами Харківського партизанського загону ім. Г.І. Котовського під командуванням М.І. Воронцова, який на межі 1941 – 1942 рр. підпорядковувався їм на правах автономної бойової одиниці) було відправлено через лінію фронту бійця А.І. Коренева². Він успішно перейшов лінію фронту та зв'язався з органами НКВС, але радіостанції не отримав. Аж 11 квітня 1942 р. в розташування Путивльського об'єднаного партизанського загону прибули начальник рації Д.С. Молчанов та радисти К. Грищенко й К. Коноваленко. Даний епізод знайшов своє відображення і у спогадах С.А. Ковпака: «У Старій Гуті ми одержали очікувану рацію. 11 квітня з літака десантувалися три радисти з похідною радіостанцією»³. Через місяць після встановлення зв'язку С.А. Ковпак та С.В. Руднев у листі до секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова зазначили «...Необхідно мати радіозв'язок безпосередньо зі штабом фронту, щоб увесь цінний матеріал радіозведень, який збирається партизанськими загонами, надходив безпосередньо командуванню фронту для прийняття відповідних рішень»⁴.

У грудні 1941 р. вийшов на зв'язок із Москвою і загін ім. 24-ї річниці РСЧА (Житомирське партизанське з'єднання): «Прикидаю текст радіограми: організували партизанський загін, діємо в південній частині Брянського лісу.

¹ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 320 – 321.

² Мищенко Г.П. Задача особою важности (партизанская разведка. 1941 – 1945 гг.) // Г.П. Мищенко, Г.П. Мигрин. – К.: Вища школа, 1985. – С. 45.

³ Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат / С.А. Ковпак. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 75.

⁴ Лист командування Путивльського об'єднаного партизанського загону секретарю ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущову // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11358. – Д-1987.

Чекаємо вказівок»¹. Після цього радіозв'язок підтримувався постійно з НКВС УРСР, а після створення УШПР – і з ними².

У подальшому радіовузол загону ім. 24-ї річниці РСЧА став центром передачі зв'язку для партизанів Брянського лісу. Про свої перші ефіри з розташування сабуровського загону згадував радист О.С. Хабло: «З усіх загонів, що діяли у Брянській та Орловській областях, щоденно прибували зв'язкові – привозили для передачі в Центр звіти про здійснені диверсії, розвідувальні дані, інше»³.

А.В. Кентій та В.С. Лозицький, досліджуючи структуру служби зв'язку в системі партизанського руху, звертають свою увагу на труднощі, які виникали не тільки у партизанів, а й у відділі зв'язку УШПР, який було утворено 20 червня 1942 р. та начальником якого став полковий комісар Я. Мельник. На момент організації «при штаті 34 одиниці радіовузол мав лише 10 співробітників, був оснащений застарілим радіообладнанням (радіостанція РСБ і передавач «Казахстан»)»⁴.

Надалі партизанський радіозв'язок тільки набував дедалі нових можливостей взаємодії та чіткості для діяльності та координації партизанськими формуваннями. Так, секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов, звітуючи про стан справ партизанського руху на території України за період з 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р., зазначив, що «на 1 жовтня 1942 р. в партизанських загонах України діяло шість радіостанцій, а до 1 квітня 1943 р. в їхнє розпорядження було адресовано та десантовано ще 53 радіостанції та 57 радистів. Окрім того, було адресовано три радіовузли для партизанських з'єднань під командуванням С.А. Ковпака, О.Ф. Федорова та

¹ Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 146.

² ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 211.

³ Мацуй П.А. Говорит Большая земля / П.А. Мацуй, А.С. Хабло. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 31.

⁴ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 13.

О.М. Сабурова»¹. Налагодження великої мережі радіозв'язку позначилося і на якості самої боротьби. Так, на 1 квітня 1943 р. ЦК КП(б)У та УШПР підтримували постійний радіозв'язок із 74 загонами². Окрім того, якщо станом на «1 жовтня 1942 р. було прийнято й передано 332 радіограми, то в січні 1943 р. – 726, а у березні 1943 р. – 2281»³.

Як бачимо, створення відділу зв'язку УШПР відіграло визначальну роль у роботі служби зв'язку в умовах ворожого тилу. Партизанський радіозв'язок тільки набував дедалі нових можливостей взаємодії та чіткості для діяльності партизанських формувань та їх координації. Уже на 1943 р. можемо спостерігати наявність у майже кожного з'єднання безперервного радіосполучення не тільки з центральними органами влади та НКВС, а й усередині формування між загонами (батальйонами).

Одним зі стовпів функціональної діяльності будь-якого військового формування, зокрема й партизанських загонів є розвідка. Від її результативності, від повноти її інформації і точності даних про противника залежала доля і успіх не тільки бойових дій, а й життя та безпека особового складу. Охоплюючи значні території у тилу противника, партизанська розвідка значно доповнювала й уточнювала багато важливих даних.

З самого початку розвідувальна діяльність партизанських загонів розвивалася у двох головних напрямках: військова розвідка й контррозвідка. Перед військовою розвідкою ставилося завдання систематично і вчасно добувати відомості про противника: його розташування, кількісний і якісний склад, озброєння, будівництво укріплень, інше. Контррозвідка, або внутрішня розвідка, мала за мету боротьбу зі шпигунством та викриття й винищення насадженої агентури серед місцевого населення.

На початковому етапі війни внаслідок швидкого просування військ Вермахту нашвидкуруч створені партизанські загони й групи не мали

¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 76 – 77.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 76 – 77.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 76 – 77.

належного забезпечення кваліфікованими розвідниками. Негативні наслідки мало й те, що більшість загонів не мали радіозв'язку з «Великою землею», а також, як вказують В.С. Лозицький та А.В. Кентій, необхідних технічних засобів для виготовлення документів для подальшої легалізації на окупованій території¹.

Часто головною причиною поганої організації розвідувальної діяльності ставала бездіяльність. Так, одним із першочергових завдань командира Кролевецького партизанського загону К.І. Онопченка була розвідувальна робота і збір інформації про розташування військових частин противника. До загону було навіть відряджено оперативного працівника НКВС УРСР Павленка, якому підпорядковувалася ціла підпільна сітка з 13 резидентів на території Кролевецького району та м. Шостки, але до моменту підпорядкування О.М. Сабурову у січні 1942 р. загін активних дій не проводив².

У 1941 – 1942 рр. розвідувальною діяльністю здебільшого займалися окремі партизани, яким була добре знайома місцевість та населення навколишніх сіл загітоване «народними месниками». Висвітлюючи перші кроки діяльності партизанського з'єднання ім. В.І. Леніна, Л.Я. Іванов у «Звіті про бойову діяльність» зазначив, що «розвідка велася лише в місці дислокації загону і на невеликій території прилеглих районів»³.

Схожа ситуація була і в партизанському загоні ім. 24-ї річниці РСЧА, де на початковому етапі розвідувальною діяльністю займалися окремі партизани, завданням яких було «встановлення чисельності й озброєння гарнізонів противника, розташованих у районі дії партизанів: Суземці, Середині-Буді, Трубчевську, Денисівці, Локоті»⁴. З подальшим розвитком

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с. – С. 248.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 4, спр. 184, арк. 1 – 14.

³ ЦДАГО України, ф. 73, оп. 1, спр. 1, арк. 97.

⁴ ЦДАГО України, ф. 65, оп.1, спр. 1, арк. 157 – 158.

служби було організовано дальню розвідку та направлено розвідників у район Стародуба, Почепа, Хутора Михайлівського, Ямполь, Кролевця, Конотопа. Також було налагоджено спостереження за автомобільними шляхами та залізницями: Севськ – Середина-Буда, Севськ – Комаричі, Почеп – Брянськ, Новозибків – Новгород-Сіверський, Київ – Конотоп, Конотоп – Харків.

З часом саме загоні ім. 24-ї річниці РСЧА, відводилося особливе місце в розвідувальній діяльності. Здобута його розвідниками інформація передавалася в управління Південно-Західного фронту та НКВС УРСР (з моменту регулярного радіосполучення). Зокрема, партизанами було встановлено та передано інформацію про зміну руху залізничного транспорту гілкою Новозибків – Новгород-Сіверський, автотранспорту дорогами Севськ – Середина Буда та Брянськ – Почеп, інше.

Зовсім по-іншому розвідка розвивалася у Сумському партизанському з'єднанні, де уже 22 вересня 1941 р., наказом №1 було створено розвідувальний апарат на чолі з В.Ф. Поповим, а першими розвідниками загону стали Бородін і Рижков¹. Розвідники повинні були отримувати відомості про гарнізони противника у Путивлі, Глухові, Кролевці, Конотопі та в навколишніх селах. Окрім того, перед начальником розвідки було поставлено завдання – вивчати зміни в охороні головних магістралей та вести спостереження за пересуванням військ противника.

Після активізації руху Опору навесні 1942 р., у партизанських загонах були створені спеціальні розвідувальні групи. До цих груп добирали бійців, здатних вести розвідувальну діяльність. А зі створенням УШПР та інформаційно-розвідувального відділу – організовувалися взводи розвідників, які підпорядковувалися, в основному, начальникам штабів.

Загалом, на інформаційно-розвідувальний відділ покладалися неабиякі надії та сподівання. Зокрема, до його функцій входило «вивчати і

¹ Мищенко Г.П. Задача особой важности (партизанская разведка 1941 – 1945 гг.) // Г.П. Мищенко, Г.П. Мигрин. – К.: Вища школа, 1985. – С. 44.

висвітлювати політичне й економічне становище в тилу противника (стан режиму, залізничного транспорту, сільського господарства, промисловості, торгівлі, народної освіти, охорони здоров'я, діяльність вороже налаштованих до СРСР націоналістичних формувань, характер політичних настроїв, ставлення населення до окупантів), а також організувати розвідку для отримання розвідувальних даних (розташування, пересування, становище військ, розташування аеродромів, складів, хімічних баз, військових майстерень і техніки противника)»¹.

Ще до виходу в рейд на територію Правобережної України першим Чернігівським з'єднанням партизанських загонів, відповідно до вказівки УШПР, було розгорнуто розвідувальну мережу на найважливіших залізничних шляхах Чернігівської області: Чернігів – Ріпки – Ненанчичі, Ніжин – Прилуки – Кобижча, Бахмач – Конотоп².

Уже до кінця року УШПР отримав 457 найбільш вагомих розвідувальних даних з партизанських загонів України, переважна більшість яких базувалася на Сумщині й Чернігівщині. Серед них – про розташування військових гарнізонів і штабів – 82, становище режиму – 58, місцезнаходження аеродромів – 42, виявлені оборонні укріплення – 40, злочини проти людяності – 37, транспортну систему – 36, діяльність українських націоналістів – 4 та інші³. За 1943 р. загальне число переданих розвідувальних даних сягнуло 2011-и⁴, але, беручи до уваги зміщення зони активної партизанської війни далі на захід, а також визволення краю восени 1943 р., можемо стверджувати, що донесення із Північно-Східної України, у кращому разі, залишилися на рівні 1942 р. – їхня кількість не перевищила 300.

Разом зі здобутками партизанської агентурної розвідки потрібно визнати і численні прорахунки та так званий «людський фактор». Так,

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 2.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 16.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 75.

⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 76.

М.Г. Негреєв, комісар Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова, у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д.С. Коротченка повідомив, що у з'єднанні агентурна розвідка взагалі не була організована, а заступник командира з'єднання Я. Коротков надсилав інформацію, отриману від розвідників Чернігівського партизанського з'єднання ім. М.М. Коцюбинського та спецгрупи ГРУ Червоної армії, яка в цей час діяла на Чернігівщині¹.

Одночасно з організацією розвідки у партизанських формуваннях Північно-Східної України активно розпочалося будівництво і контррозвідувального забезпечення загонів і з'єднань.

Ще 25 серпня 1941 р. було прийнято положення 4-х відділів Управління НКВС прифронтових областей, де, окрім агентурної та військової розвідки, приділяється велика увага і контррозвідувальній діяльності². А першою спробою створення контррозвідки стала організація особливого відділу у Чернігівському обласному партизанському загоні ім. Й.В. Сталіна під командуванням М.М. Попудренка (з 19 листопада 1941 р. – О.Ф. Федорова), де було створено цілу мережу уповноважених з числа співробітників органів держбезпеки. Указаний відділ займався боротьбою з нацистськими шпигунами у партизанських загонах, моніторингом настроїв бійців і командирів, реагуванням на настрої особового складу через дії командирів загону³. Згодом до кола їхніх обов'язків було включено контроль за чисельним складом загону, запобігання дезертирству, боротьбу з

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. — С. 276.

² Документи і матеріали // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 1(12). – С. 27 – 28.

³ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 277.

мародерством, а також інформаційну війну з розвідувальними службами противника¹.

Такі швидкі заходи щодо створення контррозвідувальних служб партизанів Чернігівщини, на нашу думку, насамперед пояснювалися ворожим ставленням місцевих жителів до «народних месників» і сприйняття їх швидше як ворогів. У формуваннях Сумщини, де уже переважали інші настрої населення, а також превалювали активні форми боротьби, такий різновид розвідки складається значно пізніше. Наприклад, у групі партизанських загонів України під командуванням О.М. Сабурова контррозвідки у класичній її формі практично не існувало аж до виходу на територію Правобережної України.

Лише у 1942 р. з боку нацистів з'являються перші прояви уваги до партизанських розвідувальних і контррозвідувальних служб. А.В. Кентій і В.С. Лозицький указують на створення в цей час так званого Зондерштабу – Р (у складі абверу)². Спецслужба мала на меті боротьбу проти партизанів на території окупованої частини СРСР, зокрема України. А С.Г. Чуєв звертає увагу дослідника на намагання нової окупаційної влади заручитися підтримкою націоналістичних формувань у своїй боротьбі з партизанськими розвідувальними службами³.

У свою чергу, 3 серпня 1942 р., начальником ЦШПР П.К. Пономаренком усім штабам партизанського руху було розіслано розпорядження щодо розвідувальної та контррозвідувальної діяльності партизанських формувань. Окрім інших завдань, партизанам пропонувалося: «Організувати виявлення серед партизанів німецької агентури; встановити контроль за новим поповненням партизанських загонів шляхом агентурної

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 185, арк. 21 – 23.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 278.

³ Чуєв С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха: в 2 кн. / С.Г. Чуєв. – СПб.: Нева, М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – Кн. 2. – 2003. – С. 256 – 260.

перевірки новоприбулих за місцем їхнього проживання; впровадити власну агентуру в усі новостворені партизанські формування; заслати агентів у виявлені псевдопартизанські загони й групи»¹.

Реакцією УШПР на нововведення УШПР стала масова організація оперативних частин восени 1942 р. та введення до штатної сітки загонів і з'єднань посади заступників командирів з розвідки. Так, наприклад, у вже згаданій групі партизанських загонів України під командуванням О.М. Сабурова, його заступником з розвідки у жовтні 1942 р. став К. Петрушенко, а для насадження агентурних сіток у містах, організації підпільних груп, проведення роботи з розкладу окупаційних військ та кушів поліції, організації служби інформування всередині загонів, допитів полонених та шпигунів, при штабах з'єднань і загонів створювалися оперативні частини². До осені 1942 р. такі оперативні частини були організовані в усіх великих партизанських формуваннях Чернігівщини й Сумщини.

Незважаючи на доволі складне становище в тилу противника, заступниками командирів партизанських загонів із розвідки на 1 квітня 1943 р. була проведена досить значна робота з насадження розвідувальних резидентур та вербування агентури на найважливіших об'єктах противника. Тільки на території діяльності партизанського з'єднання ім. Й.В. Сталіна (під командуванням М.М. Попудренка), об'єднаного партизанського загону Сумської області (під командуванням І.Ф. Шупшанова) та 1-го Харківського партизанського загону ім. Г.І. Котовського (під командуванням М.Й. Воронцова) було завербовано 118 агентів. Із них 62 агенти, що підпорядковувалися М.М. Попудренку, які здебільшого працювали на

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 278

² Доклад о боевой деятельности и партийно-политической работе партизанских отрядов Житомирской области (соединение Героя Советского Союза генерал-майора Сабурова) за время с 1 ноября 1941 г. по 1 марта 1944 г. – Арк. 134 // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

території Орловської та Гомельської областей, решта ж були виключно на території Сумщини, зокрема: «У Ямпільському районі – 28 осіб, Червоному районі – 15 осіб, Шалигінському – 4 особи, по одному агентів у Глухові, Шостці, Конотопі та інших містах»¹.

Часто партизанські оперативні відділи грали з ворогом у своєрідну гру наввипередки, маючи на меті повне перешкоджання проникненню агентів противника в партизанське середовище. Подекуди, як, наприклад, у Полтавському партизанському з'єднанні, де його командир М.Г. Салай зазначив, що: «жодного підрозділу без нашого чекістського ока не залишилося»², така тактика приносила успіх. Його можна зрозуміти, адже в партизанські загони, особливо, починаючи з 1943 р., переходило багато перебіжчиків – солдатів і офіцерів противника, в основному, з числа прогресивно налаштованих людей, антинацистів, навіть членів НСДАП, які розчарувалися у перемозі німецької зброї. Звичайно, у такій масі поповнення могли бути й агенти ворожої розвідки. Так, 15 березня 1943 р. в розпорядження окремого партизанського загону ім. Й.В. Сталіна під командуванням М.М. Попудренка прибула розвідувально-диверсійна група під командуванням І. Гапонька. Як виявилось, у її складі перебувало і три ворожих диверсанти, одному з яких вдалося утекти³.

У майбутньому, щоб уникнути схожих ситуацій, партизани Чернігівщини й Сумщини вдавалися до своєрідних зачисток в зоні їхньої діяльності. Під зачистки потрапляли ті, хто співпрацював з окупаційною владою, та навіть ті, хто міг співпрацювати або хто підпадав під визначення антирадянського елемента, а беручи до уваги воєнні реалії, серед жертв виявилася і велика кількість випадкових та невинних людей, найбільшою

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 275, арк. 14 – 16.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 280.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 252, арк. 31.

провиною яких були невдалі стосунки з сусідом, використані останнім при першій зустрічі з «народними месниками».

Здобутки партизанської розвідки часто ставали вагомим важелем у руках Червоної армії під час проведення військових операцій. Одним із найвагоміших розвідувальних здобутків радянських партизанів Північно-Східної України стало розтаємнення укріплень «Східного валу» у північних районах Київщини, що значною мірою мало б спростити наступ регулярної армії та уникнути значних втрат (здобутки були перекреслені грубими прорахунками радянського військового командування восени 1943 р.). Мали місце й дрібніші, але не менш цінні донесення стосовно дислокації військових та цивільних об'єктів.

У цілому, партизанські розвідка й контррозвідка виконали поставлені перед ними завдання. Працюючи на початковому етапі війни виключно на свої військові підрозділи, пізніше розвідники зуміли налагодити розлогі агентурні сітки, які охоплювали величезні території та різноманітні організаційні структури противника. Розвідка мала постійний вплив на всі сторони діяльності партизанських формувань: обстежувала маршрути руху загонів і з'єднань, встановлювала дислокацію продовольчих і майнових складів противника, використовувалася у масово-політичній роботі серед населення. Чітка робота контррозвідки й особливих відділів позначилася на превентивних заходах, направлених на уникнення військових та диверсійних акцій з боку ворога.

Отже, на початковому етапі боротьби служба зв'язку і партизанська розвідка були направлені на підвищення бойової й диверсійної ефективності загонів і з'єднань. На момент визволення території Північно-Східної України вони вже інтегруються у військову структуру Червоної армії. Особливо ця роль чітко простежується в період наступальних боїв влітку та восени 1943 р., коли партизанські формування починають діяти у неглибокому тилу противника та своїми підрозділами виконують роль армійських розвідувальних структур. Сприяло цьому створення інформаційно-

розвідувального відділу та відділу зв'язку УШПР, внаслідок чого партизани отримали цілі служби, які, виконуючи завдання ЦШПР, НКВС, НКДБ та ін. державних інституцій, за великим рахунком, тільки номінально підпорядковувалися загонам і з'єднанням.

3.2. Діяльність медико-санітарної служби партизанських загонів і з'єднань

У ході створення партизанських загонів в Україні, зокрема на Чернігівщині та Сумщині, медичним працівникам відводилася роль швидше допоміжного персоналу, аніж повноцінної бойової складової загону. В період бездіяльності, до появи перших поранених, воно так і було. Медики займалися господарськими роботами, несли караульну службу, виконували роль бійців. Так, лікар Н.К. Маєвська була розвідником, лікар М.Д. Звоников – членом підривної групи.

Першою спробою організації санітарної частини у партизанському формуванні було створення медично-санітарного відділу в загоні «Перемога або смерть»¹, який розпочав свою діяльність на початку липня 1941 р. Проіснував відділ декілька днів, після чого був розформований та окремими ланками переданий у стрілецькі взводи.

Перша санітарна частина була організована в Путивльському партизанському загоні 1 грудня 1941 р. Начальником санчастини була призначена лікар Н.К. Маєвська, окрім неї, до новосформованого підрозділу увійшло ще два медпрацівники – фельдшер Г.М. Борисенко та медична сестра М.П. Бобина. Для санчастини було виділено дві повозки, їздові, охорона і господарська частина для забезпечення потреб поранених і хворих. Санчастина вважалася бойовою одиницею нарівні з іншими, а підпорядковувалася безпосередньо штабові загону².

¹ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 112, арк. 29 – 30.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 11 – 12.

Не з самого початку партизанської боротьби зрозуміли значення медичних працівників і у Чернігівському обласному партизанському загоні ім. Й.В. Сталіна. Загін розпочав діяльність ще у середині вересня 1941 р., а перші згадки про санітарну службу датуються аж кінцем грудня. Його командир О.Ф. Федоров з цього приводу зазначив: «Введення в бій не досить добре навчених резервів збільшило число поранень. А медична допомога була в нас найслабшим місцем. Треба визнати: в Чернігові, організовуючи обласний загін, ми якось випустили з уваги цю ділянку. Взяли дуже мало медикаментів і перев'язувального матеріалу. І тільки в лісі виявили, що в нас немає лікаря. Перелюбський загін мав фельдшера – А. Ємельянова. Його ми і призначили начальником медико-санітарної служби об'єднаного загону»¹.

2 лютого 1942 р. в розпорядження партизанського загону ім. 24-ї річниці РСЧА під командуванням О.М. Сабурова прибув особовий склад армійського госпіталю, що потрапив в оточення. Прийшли лікарі О.М. Федоров, А.А. Дзенкевич, Є.Л. Хотіна, М.М. Угарова, З. Каперн, А.М. Нар-Аревян та увесь середній медичний персонал. Із собою принесли операційний набір та все необхідне для проведення хірургічних операцій. 5 лютого (Н.К. Маєвська вказує на червень 1942 р.²) група медиків була оформлена в санітарну частину під керівництвом О.М. Федорова³. Тривалий час лише медики О.М. Сабурова могли проводити складні операції в умовах ворожого тилу.

Про перші дні діяльності санчастини під керівництвом О.М. Федорова розповів у своїх спогадах командир Житомирського партизанського з'єднання О.М. Сабуров: «Госпіталь влаштував. Не дуже добрий, але лікувати й оперувати будемо. П'ять лікарів, три сестри. Штат ніби

¹ Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – С. 274.

² Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах / Н.К. Маєвська. – К.: Здоров'я, 1985. – С. 32.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 18.

нічого...»¹. Він же знайомить читача з тим, яким був госпіталь у його з'єднанні напередодні рейду на Правобережну Україну: «Поранені лежали на дошках, покладених на стільці, а деякі – просто на підлозі. І вкриті були абияк: різноколірними ковдрами, ряднами, домотканими хустками...»².

Яким був госпіталь у Путивльському об'єднаному партизанському загоні періоду весни – літа 1942 р., чітко зазначив його начальник штабу Г.Я. Базима: «У с. Старій Гуті ми створили дуже добрі умови для поранених. Таких умов у нас не було за весь період діяльності загону. Для поранених були відведені кращі приміщення села. Медичний персонал організував за ними прекрасний догляд. Поранених не тривожили частими переїздами. Тут вони почували себе, немовби десь в армійському госпіталі на Великій землі»³.

Своєрідний госпіталь був у кожному партизанському формуванні, під нього при розташуванні загону в населеному пункті відводилося окреме приміщення, а в час, коли основна база була в лісі – будувалися землянки. Під час маршу усі поранені й хворі знаходилися на возах, які облаштовували таким чином: «На віз стелилося сіно, солома, подушки, поранені вкладалися по двоє. Зимою їх добре вкривали кожухами, в дощ – брезентом або плащ-наметом»⁴.

За поодинокими винятками, у більшості партизанських загонах і групах організованого обслуговування поранених і хворих не було налагоджено. Перша допомога надавалася у вигляді самопомоги та взаємодопомоги.

В організованих санітарних частинах також не було систематизованої розгорнутої медичної допомоги через відсутність кваліфікованих медичних кадрів, необхідного обладнання, медикаментів і перев'язувального матеріалу.

¹ Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 246.

² Там само. – С. 465.

³ Базима Г.Я. Слідами великого рейду / Г.Я. Базима. – К.: Молодь, 1950. – С. 128.

⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 32.

Загони для надання хірургічної допомоги важкопораненим налагоджували зв'язки з лікарями районних лікарень, які підпорядковувалися окупаційній владі, або ж, кому було ближче, перевозили поранених і хворих у розташування сабуровського з'єднання до хірурга О.М. Федорова¹.

З самого початку нацистської окупації перед партизанами гостро постало питання медичного спорядження. У перший рік війни одним із головних джерел надходження перев'язувального матеріалу, хірургічних інструментів, медикаментів було майно, яке доставлялося медичними працівниками, що працювали в окупаційних лікарнях та мали зв'язок із партизанами. Також медикаменти, наряду зі зброєю, ставали одним із найбажаніших трофеїв під час нападів на ворожі гарнізони. О.Ф. Федоров наводить навіть приклад, коли партизани намагалися скористатися послугами німецького полоненого лікаря: «Він потрапив до нас у полон. Його попрохали вийняти мінні осколки з тіла пораненого бійця. Замість хірургічних інструментів, запропонували кортики, ножі, бритви. Він чомусь їх відхилив. Така педантичність не сподобалася товаришам»².

Перше джерело, найбільш обмежене кількісно, мало значення тільки в період організації партизанських загонів, коли було мало поранених і санітарні сумки, які передавалися до лісу, цілком задовольняли потребу в них.

З другої половини 1942 р., з появою значної кількості поранених, потреба в медикаментах та перев'язувальному матеріалі значно зростає. Лікарям доводилося переходити на шляхи пошуку допоміжного медичного матеріалу. Під перев'язувальний матеріал почали використовувати селянське полотно, старі парашути³, болотний мох⁴, особливо гостро відчувався брак

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 12.

² Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – С. 274.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 19.

⁴ Мох, який використовували замість вати у санчастинах партизанських формувань // Фонди МКНМІВВВ. – НД-6008.

хірургічного інструментарію й наркозу. Траплялися випадки, коли складні операції – ампутації, проводилися простою пилкою-ножівкою або складаним ножем¹. Одним із таких епізодів була ампутація руки бійцю Чернігівського обласного партизанського загону ім. Й.В. Сталіна Григорію Масалиці: Умовили коваля дати ножівку для різання металу. Вона виявилася заіржавілою. Її вичистили попелом, прокип'ятили і, звичайно, без усякої анестезії відпиляли хлопцеві руку. Пиляли по черзі – фельдшер, механік, а коли пораненому стало нестерпно, він сам узяв ножівку і в кілька помахів закінчив операцію»².

Дещо покращила ситуацію із пораненими можливість їхньої евакуації до радянського тилу. Так, перша евакуація відбулася 18 серпня 1942 р. Було вивезено обоз із пораненими Путивльського об'єднаного партизанського загону, яких супроводжував спеціально виділений медичний персонал, а також секретар партійної організації загону Я.Г. Панін³. Через два місяці С.А. Ковпак у своєму наказі №187 від 22 жовтня 1942 р. (якраз напередодні Сталінського рейду) зазначив: «Для забезпечення поранених, що підлягають евакуації в тил СРСР наказую направити 7 однокінних підвід до партизанського аеродрому – дві підводи від Глухівського партизанського загону, дві – від Шалигінського загону, одну підводу з конотопського загону... Дві підводи було призначено для медичного персоналу – перевезення медикаментів і продуктів харчування для поранених»⁴. Усього у 1942 р. було евакуйовано 127 поранених партизанів, а у 1943 р. – 1135⁵. Але у 1943 р. головним ареалом партизанської боротьби стає Правобережна Україна, тому відсоток евакуйованих партизанів Чернігівщини й Сумщини є досить незначним.

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 19.

² Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – С. 334.

³ Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах / Н.К. Маєвська. – К.: Здоров'я, 1985. – С. 37.

⁴ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 10, арк. 88 – 89.

⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 50.

Повністю розв'язати проблему розташований на півночі Середино-Будського району партизанський аеродром не міг; він обслуговував мало не всі партизанські формування не тільки Хінельських та Південного масиву Брянських лісів, а й партизанів Середньої Брянщини. Лише з появою постійного повітряного сполучення партизанських формувань з «великою землею», проблему евакуації поранених було вирішено.

Для забезпечення повноцінної життєдіяльності партизанських загонів і з'єднань, у тому числі й матеріального забезпечення лікарськими засобами й медичними кадрами, 20 червня 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху. Хоча потрібно зазначити, що в початковій структурі УШПР медико-санітарного відділу не було. Основні напрямки медичного забезпечення партизанських формувань, як зазначають В.С. Лозицький та А.В. Кентій, було визначено в наказі ЦШПР при Ставці ВГК від 7 липня 1942 р, де, зокрема, йшлося про включення до програм шкіл підготовки партизанських кадрів лекцій про надання першої медичної допомоги ¹. Вони ж відзначають і зобов'язання партизанських штабів, у тому числі – УШПР, включати до груп організаторів партизанського руху, які перекидалися за лінію фронту, одного фельдшера чи медсестру; кожен, хто переправлявся у ворожий тил, повинен був мати при собі індивідуально-санітарний пакет, а медпрацівник усієї групи – спеціальну аптечку ².

1 січня 1943 р. до штату відділу матеріально-технічного забезпечення УШПР було введено посаду старшого помічника відділу з санітарної служби і медичного забезпечення, а з квітня того ж року «за поданням ЦК КП(б)У і Раднаркому України Наркомат оборони СРСР дозволив створити у складі

¹ Кентій А.В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А.В. Кентій, В.С.Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 353.

² Там само. – С. 353.

УШПР медико-санітарний відділ»¹. На чолі відділу було призначено військового лікаря 3-го рангу М.М. Попову².

На відділ покладалися завдання організації та керівництва медико-санітарними частинами партизанських загонів і з'єднань, комплектації їх медичним персоналом та забезпечення медичним майном і спорядженням. Відділу ж було передано організацію евакуації поранених та розміщення їх у радянських тилових госпіталях.

На вересень 1943 р. в усіх провідних партизанських з'єднаннях регіону, включно з тими, що свого часу вирушили на територію Правобережної України, було створено медично-санітарні частини³. Укладачі «України партизанської» не надають відомостей лише на партизанське з'єднання ім. М.О. Щорса Чернігівської області під командуванням Ю.О. Збанацького. Вказують лише, що у зв'язку з затвердженням 15 вересня 1943 р. Військовою радою Воронежського фронту та УШПР плану захоплення переправ через річки Десна, Дніпро та Прип'ять, вищезгадане з'єднання було в оперативному відношенні підпорядковано Чернігівському партизанському з'єднанню ім. М.М. Коцюбинського під командуванням М.М. Тарануценка⁴. Але, згідно з даними, які наводить Н.К. Маєвська, медико-санітарна служба у з'єднанні функціонувала аж до 9 жовтня 1943 р. Її начальником був капітан медичної служби О.Я. Капусов⁵. Це ж підтверджує і звіт про роботу медично-санітарного відділу УШПР з надання медичної допомоги партизанам України М.М. Попової де вона наводить такі дані: «У

¹ Кентій А.В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А.В. Кентій, В.С.Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 353.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 3.

³ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 78 – 124.

⁴ Там само. – С. 109.

⁵ Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах / Н.К. Маєвська. – К.: Здоров'я, 1985. – С. 149.

партизанському з'єднанні ім. М.О. Щорса лікарів – 1, фельдшерів – 4, медичних сестер – 3»¹.

Загалом же, якщо орієнтуватися на звіт начальника медично-санітарного відділу УШПР, у складі партизанських з'єднань Сумщини й Чернігівщини станом на вересень 1943 р. перебувало: «лікарів – 30, фельдшерів – 41, медичних сестер – 64»². Звичайно, це число є далеко не повним, адже немає жодних відомостей про медично-санітарну організацію «диких» партизанських формувань, які так і не встигли «легалізуватися» до визволення регіону частинами Червоної армії. Разом із тим, можна відзначити й акценти, зроблені ЦК КП(б)У, УШПР та Військовими радами фронтів: більшість спорядження й кваліфікованих кадрів, у тому числі медичних, переправлялися на Правобережну Україну, де у другій половині 1943 р. партизанська війна була у самому розпалі. Так, для порівняння зазначимо, що лише в Житомирській партизанській дивізії ім. М.О. Щорса на завершальному етапі перебувало «лікарів – 28, фельдшерів – 53, медичних сестер – 22, санітарних інструкторів – 12»³, тобто майже половина від загальної кількості медпрацівників на території Північно-Східної України.

Незважаючи на успіхи в забезпеченні партизанських загонів лікарськими кадрами та медичним устаткуванням, подекуди ситуація залишалася вкрай напруженою. Непоодинокими були випадки грипу, ревматизму, малярії, інших захворювань⁴. Так, командир партизанського загону ім. В.І. Чапаєва другого Чернігівського партизанського з'єднання Г.С. Артозєєв, згадуючи партизанське життя, указав на таку проблему «народних месників», як цинга: «А цієї весни, коли уже не залишилося жодних запасів овочів, нам важко прийшлося і без солі, і без вітамінів. У

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 92 – 93.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 92 – 93.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 92 – 93.

⁴ Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах / Н.К. Маєвська. – К.: Здоров'я, 1985. – С. 76.

загоні почалася жорстока цинга»¹. За відсутності не те що стоматолога, а будь-якого медичного працівника, загін виявився дуже вразливим перед захворюванням; найбільше, за словами Г.С. Артозеева, страждали ті, у кого були колись поставлені мости й коронки, зокрема, й він сам: «...І ось я набрався терпіння й розпочав сам собі проводити операцію. Узяв штик, молоток, відійшов подалі від своїх і став рубати міст у роті. Після кожного удару падав на землю без свідомості. Але встану – й рубаю знову»². З такою ж проблемою зіткнувся і командир першого Чернігівського партизанського з'єднання О.Ф. Федоров: «Ох уже цей зубний біль! Я не кажу вже про лікування – вирвати зуб було нічим... Лікували мене і наш фельдшер, і фармацевт, і «лікарі» – любителі з бійців»³.

Через брак солі та одноманітне харчування серед партизанів, окрім цинги, з'явилися захворювання на авітаміноз та стоматит. М.М. Попова, звертаючи свою увагу на цю проблему, зазначила: «В обов'язковому порядку з профілактичною і лікувальною метою увесь особовий склад загону приймав настоянку з хвої. З УШПР направлялася велика кількість вітаміну «С». Захворювання локалізувалося, після курсу лікування спостерігалися лише одиничні випадки»⁴.

Уже згаданий Г.С. Артозеев вказує і на випадки невиконання бійцями вимог медичних працівників: «Медсестри кричали, забороняючи партизанам зволожувати опіки. Але їх ніхто не слухав... Нехай потім на шкірі роздуються пухирці, нехай стане ще пекельнішим біль, нехай буде що завгодно потім, – але зараз потрібний тільки перепочинок...»⁵.

¹ Артозеев Г.С. Партизанская боль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное изд-во МО СССР, 1954. – С. 230.

² Артозеев Г.С. Партизанская боль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное изд-во МО СССР, 1954. – С. 231.

³ Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – С. 333.

⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1784, арк. 47.

⁵ Артозеев Г.С. Партизанская боль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное изд-во МО СССР, 1954. – С. 203.

Як колишній партійний функціонер заперечує жалюгідний стан речей у партизанському середовищі О.Ф. Федоров: «І справді хворіли рідко. Навіть хворі на виразку шлунка не скаржилися. А такі розповсюджені хвороби, як грип, малярія, ангіна майже ніколи не чіплялися до партизанів»¹. Але ці його слова були швидше ідеологічного направлення, щоб показати невразливість «народних» месників, аніж констатацією реальних подій у з'єднанні.

Як бачимо, медична допомога партизанам мала свою специфіку, пов'язану з умовами ворожого тилу. Медично-санітарним службам загонів довелося пройти довгий шлях – від часів створення та пошуку до майже всебічного забезпечення. У створенні й чіткій роботі системи санітарно-медичного забезпечення партизанського руху, яка запрацювала значно пізніше від організації перших партизанських загонів, провідна роль належить діяльності медико-санітарному відділові УШПР. Відділ забезпечив медичні структури партизанів досвідченими кадрами, інструментарієм, медикаментами, що, в свою чергу, дало змогу значно підняти відсоток партизанів, які поверталися в стрій після поранень, а також локалізувати на початкових етапах спалахи епідеміологічних захворювань, які, звичайно, були досить частим супутником життя у лісових та похідних умовах. Також на завершальному етапі боротьби значно скоротилися випадки невчасної доставки ліків та евакуації поранених і хворих бійців, що в свою чергу позитивно відбивалося на боєздатності загонів.

3.3. Агітаційно-пропагандистська робота партизанських загонів і з'єднань

Як уже вказувалося у першому розділі дисертаційного дослідження, робота зі створення партизанської професійної армії наприкінці 1930-х рр. була повністю згорнута. Тому вже з перших тижнів війни перед СРСР

¹ Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – С. 333.

постало питання тісного згуртування тих, хто залишився у ворожому тилу для «стійкого й мужнього захисту у боротьбі з ворогом кожного клаптика радянської землі»¹. Одним із варіантів утілення в життя цього питання мала бути ідеологія. Основними напрямками ідеологічної боротьби стали агітаційно-пропагандистська робота серед місцевого населення, серед підрозділів поліції, звернення до окупаційних військ та контрпропаганда.

Завдання, цілі, напрями роботи пропагандистів змінювалися залежно від подій на фронті та мети нелегальної боротьби на окремо взятому відтинку часу. Ще на початку німецько-радянської війни Головним управлінням політичної пропаганди (реорганізованого згодом у Головне політичне управління РСЧА) для хоча б мінімальної централізації партизанського руху при політуправліннях фронтів створювалися відділи з партійно-політичної пропаганди серед населення. Відділи повинні були відправляти своїх представників у тил ворога для керівництва роботою серед населення окупованих територій та партійно-політичного управління партизанським рухом². Також до сфери їхнього підпорядкування належали обов'язки встановлення та підтримки регулярного зв'язку з діючими у ворожому тилу підрозділами та ведення пропагандистської роботи³.

Роботу Головного політичного управління РСЧА у напрямі партизанської агітації і пропаганди добре характеризує звіт Південно-Західного фронту Начальнику ГПУ РСЧА Л.З. Мехлісу: «З 20 травня до 1 червня серед населення, яке перебуває на окупованій території,

¹ Салата О.О. Інформаційна політика СРСР в діяльності партизанських з'єднань на окупованих територіях у 1941 – 1944 рр./ О.О. Салата // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р.) / Кабінет Міністрів України, Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К.: Пріоритети, 2013. – С. 70 – 78.

² Дюков А.Р. Кто командовал советскими партизанами. Организованный хаос / А.Р. Дюков. – М.: Вече, 2012. – С. 75 – 76.

³ Там само. – С. 76.

розповсюджено 4 040 320 листівок і газет. У тому числі – «Вісті з Батьківщини» – 1 080 000 примірників, 1 660 300 різних листівок, 150 000 газет «Радянська Україна...»¹. Більшість цієї продукції було розповсюджено на прифронтових територіях, а також на Чернігівщині та Сумщині, де була значна концентрація партизанів та бійців-оточенців.

На території Північно-Східної України, яка, починаючи з літа 1942 р., є базою для більшості партизанських формувань Лівобережжя й українського Полісся, в основу протистояння окупантам також ставилася ідеологічна боротьба. У партизанських загонах для агітаційно-пропагандистської роботи з населенням та органами влади створювалися цілі підрозділи, завданням яких була підготовка та проведення лекційних занять й агітації серед місцевого населення, пропаганда й контрпропаганда серед ворожих підрозділів. Велику допомогу на цьому напрямі надавали і центральні державні органи влади, направляючи за лінію фронту політпрацівників, лекторів, агітаторів, велику кількість друкованої продукції, і цим самим немовби доводили безперервність радянської політичної системи та неминучість її відновлення.

Після створення у червні 1942 р. інформаційно-розвідувального відділу УШПР, з'являється можливість покращення умов партизанської агітаційно-пропагандистської діяльності. Так, 9 серпня 1942 р. комісар держбезпеки Т.А. Строкач, начальник УШПР, звітуючи начальнику ЦШПР П.К. Пономаренку про діяльність відділу, навів як приклад роботу, проведену у Червоному та Ямпільському районах Сумської області: «... РК КП(б)У Червоного району написав і розповсюдив серед населення більше 5 000 листівок, майже стільки ж написано і розповсюджено Ямпільським РК КП(б)У»².

Головним об'єктом агітаційно-пропагандистської роботи партизанів було місцеве населення, яке становило для «народних месників» один з

¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 131.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 132 – 133.

основних мобілізаційних резервів і було господарською та матеріальною базою. Починаючи із літа 1942 р., дедалі частіше за допомогою листівок «народні месники» звертаються до населення із закликом вступати до партизанських загонів та підійматися на боротьбу з ворогом. Зумовлено це було декількома причинами: активізацією бойової та диверсійної діяльності, поширенням агітаційно-масової роботи, збільшенням збору розвідувальної інформації, спробами силового тиску на місцеве населення та контролю за ним.

Слід зазначити, що ще з весни 1942 р. позиції населення дещо змінюються під впливом економічного визиску та початком примусового вивезення української молоді до Райху. Посильну участь у зміні настроїв населення взяли й партизани. Так, Сумщиною було розповсюджено «Листівку партизанів Сумської області», що розповідала про становище в окупованому Києві та про долю вивезених до Німеччини людей і закликала громадян не їхати на гітлерівську каторгу¹. Продовження теми остарбайтерів знайшло відображення у «Зверненні до всього населення Червоного, Ямпільського і Середино-Будського районів Сумської області»², «Зверненні до населення Червоного району Сумської області»³, у листівці Ямпільського підпільного райкому КП(б)У «Дорогі брати і сестри...!»⁴. На жаль, у листівках практично не вказувався їхній наклад. Тому дізнатися, якою була їх поширеність та дієвість на населення, досить складно. Часто можемо оперувати лише даними вказаними відділами пропаганди, які звичайно можуть різнитися від справжніх.

¹ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни / Упор. П.І. Денисенко (керівник), В.П. Лукін, М.І. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1969. – С. 26 – 28.

² ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 378.

³ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни / Упор. П.І. Денисенко (керівник), В.П. Лукін, М.І. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1969. – С. 35 – 36.

⁴ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 114.

Агітуючи населення, пропагандисти використовували декілька напрямків психологічного впливу. Зокрема, дуже часто наголос робився на успіхах Червоної армії. Раз по раз повідомлялося про визволення все нових міст і виграні чергові битви. Наводилася статистика втрат ворогуючих сторін за різні проміжки часу, при цьому бралися неймовірно фантастичні цифри, на кшталт «З 15 травня до 15 серпня 1942 р., німці втратили 1 млн 250 тис. солдатів і офіцерів...»¹. Не менш яскраво виглядають і показники втрат ворогом різноманітного озброєння. Вказана статистика повинна була вражати населення могутністю радянського війська, призводити до підйому радянсько-патріотичних настроїв, викликати невпевненість у німецькій могутності та провокувати страх перед колаборацією з німецьким окупаційним режимом. Потрібно зазначити і те, що можливості партизанської пропаганди, серед місцевого населення, не були використані в повній мірі. Звичайним явищем було замовчування і недоговорювання незручних фактів; уникнення висвітлення актуальних проблем місцевого населення на кшталт обговорення зміни устрою радянської влади чи відміни форм колективного господарювання.

Іншим аспектом пропагандистської та агітаційної роботи радянських партизанів було проведення дестабілізуючих акцій серед формувань поліції. Події, які мали місце в СРСР у 1930-х рр., на початку війни з Німеччиною спровокували колосальну кризу лояльності до сталінського режиму та вилилися в 1941 – 1942 рр. у готовність значної кількості місцевого населення на окупованих німцями територіях долучатися до служби в поліцейних підрозділах та структурах охорони громадського порядку. Проблему наявності численних формувань місцевої поліції у досліджуваному регіоні неодноразово порушували представники найбільших партизанських формувань мало не з перших днів своєї діяльності. Питання боротьби з

¹ Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни / Упор. П.І. Денисенко (керівник), В.П. Лукін, М.І. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1969. – С. 46 – 49.

поліційними формуваннями підіймалося І.К. Сиромолотним, представником УШПР у групі партизанських загонів Сумської області і О.М. Сабуровим, командиром групи партизанських загонів України, та чи не найглибше цю тему розкрив О.Ф. Федоров, командир Чернігівського з'єднання партизанських загонів¹. У березні 1943 р. з'являється звернення командувача армії прориву (швидше за все вказаної армії не існувало, вона була вигадана для підпису листівки) до партизанів та партизанок із закликом «Організації крупних партизанських загонів, для одночасного нанесення ударів з фронту і тилу»². Листівка була розповсюджена і серед кушів та станів поліції як попередження про те, проти кого, насамперед, буде спрямовано головні удари під час так званого «другого фронту».

Якщо у перший рік війни партизани часто вдавалися до фізичного знищення своїх ідеологічних противників, то, починаючи з середини 1942 р., тактика партизанської боротьби проти формувань поліції дещо змінюється. В протиборстві з місцевими органами влади партизани широко розпочинають застосовувати листівки із закликами підняти зброю проти окупантів, переходити на бік партизанів, саботувати вказівки нацистської адміністрації.

Влітку і восени 1942 р. на Сумщині, в районі активних дій партизанських загонів, серед підрозділів місцевої поліції було розповсюджено ряд найменувань листівок із закликом переходу на їхній бік. І якщо раніше вони були роз'яснювального і запрошувального змісту³, то тепер здебільшого ультимативного характеру: «Усі, хто добровільно перейде на наш бік зі зброєю, розстріляні не будуть. Їм буде збережено життя, як збережено життя вже багатьом колишнім поліцаям, які добровільно перейшли на бік партизанів»⁴. Партизанами Чернігівщини, зокрема відділами пропаганди Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 19, спр. 1, арк. 26.

² Листівка «Товариші партизани й партизанки!» // Фонди МК НМІВВВ. – КН-20157/2. – Л-1840/2.

³ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 1453, арк. 18.

⁴ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 382, арк. 1.

Радянського Союзу М.М. Попудренка та партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса Чернігівської області також зазначалося, що прочитана листівка, а також власна зброя є перепусткою до загону¹. Застосовувався і психологічний метод на кшталт «Звернення партизанів Чернігівської області – колишніх поліцаїв, до своїх бувших товаришів»², у якому вони викривають себе ж за вчинені злочини проти населення, висловлюють своє щире каяття, та закликають усіх наслідувати їх. Широко застосовувався й інший підхід. Так, солдатам козацьких сотень Чернігівської області було вказано на їхню приналежність до нацистських злочинів у Корюківці, Козарах, Пісках і обіцяно можливість прощення їм вбивства сотень місцевих жителів³.

Психологічній обробці партизанів були піддані і представники місцевого самоврядування. Незважаючи на те, що більшість тих же сільських старост, призначених новою владою, не були колаборантами, їх у більшості випадків навіть не можна назвати співчуваючими нацистському режиму в Україні, перед ними також ставиться вибір «стати учасниками нашої загальної священної боротьби або загинути ганебною смертю зрадників»⁴.

Окремо слід виділити звернення радянських партизанів до осіб, які не були на службі в нацистів, але в той чи інший спосіб виказували їм свою прихильність: «ваш злочин перед Батьківщиною великий, і, якщо ви продовжите допомагати німцям – вам не уникнути суворого покарання»⁵.

Не можна відкидати і роботу радянських партизанів, направлену на дискредитацію підрозділів окупаційних військових частин, які перебували в цей час в Україні, зокрема, в Північно-Східному регіоні адже з самого початку окупації новою владою поширювалася інформація, направлена на агітацію місцевого населення. Залежно від обставин та періоду війни,

¹ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 865, арк. 1.;

ЦДАГО України, ф. 93, оп. 1, спр. 9, арк. 9.

² ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 896, арк. 1.

³ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 744, арк. 1.

⁴ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 1142, арк. 1.

⁵ ЦДАГО України, ф. 56, оп. 1, спр. 791, арк. 1.

домінували різні ідейні гасла нацистської пропаганди на кшталт: Червона армія розгромлена, радянський режим є злочинним, колабораціонізм є корисним і вигідним, репресії з боку НКВС по відношенню до населення після повернення радянської влади неминучі, тощо

У перші дні війни, коли внаслідок різноманітних котлів десятки тисяч червоноармійців пробивалися окупованою територією до лінії фронту, мало місце звернення нацистів до населення: «Українці! Хто переховуватиме в своєму помешканні чи своїй садибі червоноармійців... Той буде розстріляний»¹. А вже після московського фіаско підхід у пропаганді з боку окупаційної влади дещо змінюється. Тепер колишні червоноармійці запрошуються до співпраці: «З перебіжчиками поводження ще краще, їм видається посилений пайок і за їхнім бажанням їх влаштовують на роботу за спеціальністю!»². У цей же час змінюється і психологічний підхід до висвітлення подій на фронті. Якщо в перші місяці превалювала позиція, що Червона армія вже розгромлена і Радянський Союз невдовзі припинить своє існування, то у 1942 р. з'являються коротенькі опуси з переліком локальних перемог Вермахту³, які повинні були спричиняти додатковий тиск на людей для відчуття неминучої катастрофи. Взимку 1942 р. німецькими та угорськими військами було здійснено спробу очистити Сіверщину та Брянщину від партизанських формувань. Хоча на практиці цей захід і не мав великої дії, але оперативно знайшов відображення в друці з метою пропаганди⁴. У цей же час розпочинається активне спекулювання на бажанні селян обробляти свою землю: пропонуються земельні наділи площею до 1 га, при цьому застерігаючи їх від зв'язків із партизанами⁵. Уже в 1943 р.

¹ Листівка «Українці!» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-17418. – Л-1299.

² Листівка «Вибирай!» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-17123. – Л-1644.

³ Листівка «Мудре слово до всіх» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23525. – Л-2070.

⁴ Листівка «Крестьяне, рабочие и бывшие красноармейцы!» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20151/2. – Л-1834/2.

⁵ Листівка «Про використання присадибної землі» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16468. – Л-1591.

з'являється і одне з чисельних звернень до партизанів і партизанок, у якому автори наводять філософські роздуми «Як насправді виглядає «звільнення» Батьківщини Червоною армією?»¹.

Для насадження своєї пропаганди окупаційною владою, окрім разових акцій у вигляді листівок, було створено низку редакцій, завданням яких вбачалося насадження своєї ідеології через вихід періодичної преси. У 1941 – 1943 рр. на Чернігівщині й Сумщині виходив цілий ряд газет, серед яких: «Новий шлях», «Вісті Остерщини» (Остер), «Українське Полісся» (Чернігів), «Сумські вісті», «Ніжинські вісті», «Роменські вісті», «Вісті Прилуччини», «Новий час» (Шостка) та ін.

У відповідь партизани намагалися зобразити німців злодіями, які не виконують своїх обіцянок, та розвіяти оману серед лояльно налаштованої до нацистів частини населення: «Пам'ятайте: кожне слово гітлерівців – це обман, направлений на те, щоб захопити та знищити вас. Не вірте їхній підлій брехні!..»². Потрібно визнати, що контрпропаганда була однією з найменш успішних сторінок партизанської психологічної війни. Насамперед, через відсутність аргументів у реагуванні на німецькі звинувачення та ствердження.

Як і окупаційна влада, партизани намагалися залучити до форм агітації та пропаганди редакторські колективи загонів і з'єднань. Газети ставали ще одним стовпом ідеологічного протистояння. На базі першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів наприкінці 1942 р. під керівництвом редактора М. Шеремета розпочинається випуск газети «Комуніст» (в подальшому змінено назву на «Радянську Україну»). У той же час у з'єднанні розпочалася робота і щодо організації газети «Більшовик». Згідно з наказом О. Федорова (28 грудня 1942 р.), її відповідальним редактором був

¹ Листівка «Партизани і Партизанки» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16568. – Л-1620.

² Листівка «К народу України!» // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16156/1. – Л-914.

призначений П. Дніпровський, колишній секретар місцевого обкому партії¹. З середини березня «Більшовик» стає друкованим органом Чернігівського обкому партії на базі Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка і до 15 серпня 1943 р. було видано 15 її номерів загальним тиражем до 15 тис. екземплярів².

У фондозбірні Меморіального комплексу зберігається один із двох номерів газети Сумського партизанського з'єднання – «Красный партизан». Перший її номер було випущено під час базування формування на території північної Сумщини³ під редагуванням П. Рудя – колишнього власного кореспондента республіканської газети «Радянська Україна» на Чернігівщині, який загинув у жовтні 1942 р. в бою поблизу с. Лукашенкове Середино-Будського району Сумщини⁴.

Ще до виходу у Сталінський рейд на Правобережну Україну Житомирського партизанського з'єднання, під керівництвом Д.А. Абрикіна – колишнього випускника Московського інституту журналістики, розпочався випуск газети «Партизан України» (назва декілька разів змінювалася з метою конспірації). Загалом від 12 липня 1942 р. до 19 січня 1944 р., було надруковано 51 номер газети та 186 найменувань листівок загальним тиражем 725 000 примірників і розповсюджено їх у 14 областях України та в південних районах Білорусі⁵.

Окрім традиційних методів пропаганди й контрпропаганди, дуже часто партизани вдавалися до розповсюдження різноманітних чуток серед

¹ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 153.

² Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941 – 1944 рр. / В.І. Смірнова // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 118 – 131.

³ Красный партизан. – 08.08.1942. – №1 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23750. – Г-2413.

⁴ 22 червня – 9 травня. Письменники України у Великій Вітчизняній: Біобібліографічний довідник. – К.: Радянський письменник. 1980. – С.281.

⁵ Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941 – 1944 рр. / В.І. Смірнова // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 118 – 131.

місцевого населення, так звана шептана пропаганда. Спілкування, відсутність засобів масової інформації, недовіра до офіційних новин – усе це стало для партизанських загонів своєрідним містком між активною пропагандистською роботою своїх агітвідділів та стихійною передачею інформації. На 1942 – 1943 рр. ця тактика психологічної дії на місцеве населення почала відігравати суттєву роль в окупованих нацистами регіонах. Серед партизанських формувань та місцевого населення широкого розповсюдження набуло так зване «народне радіо». О.М. Сабуров указує на так зване «ОБС» – «Одна баба сказала», яке мало місце у його загоні на початковому етапі війни: «Скінчилися часи, коли ми змушені були користуватися даними, одержаними, як гірко жартували партизани, за системою «ОБС»¹.

На 1943 р. більшість партизанських з'єднань Північно-Східної України мали у своєму розпорядженні відділи пропаганди та редакції газет. Окрім того, згідно із засіданням Політбюро ЦК КП(б)У, яке відбулося 15 липня 1943 р., відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У був зобов'язаний: «Збільшити випуск листівок та розширити їхню тематику, друкувати невеликі кольорові плакати для розповсюдження партизанами серед населення окупованих територій, систематично відправляти до партизанських загонів свіжі газети й журнали, регулярно надсилати агітаторам тези з питань внутрішнього й зовнішнього становища СРСР, надсилати огляди на газети й листівки, надруковані у партизанських загонах»². Це дозволило значно активізувати роботу партизанським пропагандистським структурам. Так, Чернігівським партизанським з'єднанням ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка (де знаходився і підпільний обком партії та обласний штаб партизанського руху на Чернігівщині), за період своєї діяльності було віддруковано 540 тис. листівок, крім того, з'єднання отримало з Великої землі приблизно

¹ Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1980. – С. 471.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк.26 – 27.

1 млн. примірників центральних та республіканських газет і журналів, а також листівок. Було проведено серед населення більше 500 зборів та мітингів, прочитано більше 600 лекцій та бесід, організували 80 кіносеансів¹. Схожою була робота відповідних відділів і в інших партизанських формуваннях регіону.

XX століття з його технічними можливостями, появою нових засобів масової комунікації перевершило своєю агітаційно-пропагандистською роботою всі попередні часи. Особливо, якщо йдеться про тоталітарні режими, які агітацією і пропагандою «здобували маси», підтримували їх ентузіазм, виправдовували всі страждання й злочини, здійснені заради «світлої мети». Звісно, що в момент воєнного зіткнення подібних режимів агітаційно-пропагандистська зброя стає одним із найважливіших засобів ведення війни. Яскраво це проявилось і в 1941 – 1943 рр. в Україні, зокрема, на Чернігівщині та Сумщині, де агітаційно-пропагандистська та масово-політична робота партизанів серед ідеологічних противників та місцевого населення стала важливим політичним фактором, що відіграв велику роль у розхитуванні та розвалі «нового порядку», у підриві тилу ворожих військ.

Створення УШПР влітку 1942 р. позитивно позначилося на вирішенні питань забезпечення бойової діяльності партизанських загонів Північно-Східної України. Безперебійний зв'язок, постачання кращого матеріально-технічного забезпечення дозволили рухові Опору Чернігівщини й Сумщини у 1943 р. вийти на якісно новий етап свого розвитку. Згадані акції, а також постійна агітаційна робота серед населення дозволили повною мірою виявити їхню користь під час битви за Дніпро, де чи не вперше було продемонстровано високу ефективність взаємодії партизанських підрозділів та військових частин регулярної армії.

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 80.

Допоміжні служби УШПР, створені у проміжку від червня 1942 р. до квітня 1943 р., були скеровані на оптимізацію партизанської діяльності та реформування партизанського господарства. Загалом можемо констатувати, що завдання своє вони виконали, хоча й мало місце несвоєчасне і недостатнє забезпечення партизанських формувань радіоапаратурою, медикаментами, іншим знаряддям і майном.

Служби зв'язку, розвідки й контррозвідки, медично-санітарного забезпечення, наряду з військовим постачанням, відіграли чи не головну роль у чіткій життєдіяльності партизанських формувань.

Служба зв'язку, окрім облаштування інформаційного простору, допомогла уникнути інформаційного вакууму, а також у майбутньому слугувала доказом діяльності партизанських підрозділів (самоорганізовані загони, які так і не налагодили зв'язку з Великою землею, тривалий час не визнавалися радянською владою й піддавалися різноманітним державним перевіркам).

Розвідувальна діяльність, хоча й постійно відчувала брак професійних і досвідчених кадрів, також мала певний успіх: в аналізові ситуації, зборі інформації та створенні розгалужених агентурних сіток поміж органів окупаційної влади. Контррозвідка, будучи дзеркальним відображенням армійських особливих відділів, стала уособленням присутності радянської влади серед партизанських загонів і ворожого тилу. Використовуючи потужний радянський агітаційно-пропагандистський потенціал, вона часто звужувала свою діяльність до залякування місцевого населення, а не виявлення та знешкодження політичних супротивників та агентів і диверсантів противника.

Медико-санітарне забезпечення, переживши на початковому етапі війни скрутний період, з часом змогло налагодити чітку й безперебійну діяльність. Є всі підстави стверджувати, що медико-санітарне обслуговування, до мінімуму звівши безповоротні втрати серед особового

складу, відіграло важливу роль у підтриманні боєздатності партизанських загонів і з'єднань.

РОЗДІЛ 4

БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

4.1. Збройне протистояння радянських партизанів і німецьких окупаційних сил (вересень 1941 – травень 1942 рр.)

Територія північно-східних українських теренів стала колискою для розповсюдження радянського партизанського руху по території України. Сформувавшись ще у 1941 р. на території Чернігівщини та Сумщини на базі окремих загонів червоноармійців, які пробивалися з ворожого оточення на схід, та місцевих винищувальних загонів, переживши першу зиму окупації, партизани регіону стали ваговою силою у протистоянні з окупаційною владою. На боротьбу з ними нацисти постійно були вимушені залучати значні сили підрозділів поліції, використовувати військові формування своїх сателітів, залучати бойові одиниці Вермахту.

Мало не з першого дня окупації регіону ворогом розпочинає свою бойову діяльність Путивльський партизанський загін (у майбутньому – Сумське партизанське з'єднання). На 6 вересня 1941 р. підрозділ нараховував 35 бійців¹, а вже на 20 вересня 1941 р., на обліку в ньому перебувало 42 партизани². 22 вересня 1941 р. командиром путивлян С.А. Ковпаком було підписано наказ №1, згідно з яким загін було поділено на дві оперативні групи – відділення розвідників та відділення мінерів³. Значення цього наказу мало неймовірно велике значення у подальшому житті нового бойового підрозділу, про що слугують і щоденникові записи самого командира: «Спочатку, до нашого виходу в ліс, передбачалося діяти невеликими

¹ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

² ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

групами, але почалася боротьба – і ми побачили, що гітлерівці скрізь розставляють гарнізони, для боротьби з якими потрібні великі сили»¹.

У вересні 1941 р. розпочали свій шлях й інші бойові одиниці Сумщини (у майбутньому вони влилися до складу Путивльського об'єднаного партизанського загону як автономні одиниці). На 6 вересня 1941 р. у Глухівському партизанському загоні рахувалося 52 бійці, Шалигінському – 12². Однак уже невдовзі в деяких загонах унаслідок недостатньої партійно-політичної роботи й відсутності рішучих заходів командування, в умовах окупації, спостерігалось значне скорочення особового складу. Так, на кінець жовтня 1941 р. в Глухівському загоні залишилось лише 22 із 52 бійців³.

Значного поштовху для розгортання партизанської війни на Сумщині надало прибуття 18 жовтня 1941 р. у розташування Путивльського загону партизанського підрозділу С.В. Руднева у складі 21 бійця. На спільній нараді було утворено єдиний партизанський загін, командиром якого став С.А. Ковпак, комісаром С.В. Руднев. На момент об'єднання новий загін мав у своєму розпорядженні ручний кулемет, шість автоматів та 49 гвинтівок⁴.

Уже 19 жовтня 1941 р. новий партизанський загін дістав перше бойове хрещення. Згідно з текстом наказу №12 по Путивльському партизанському загоні «противник у складі важкого й середнього танків увірвався у Спадщанський ліс центральною дорогою з боку села Кардаші – без піхоти. Завдання було зрозуміле. Ворог мав на меті знищити наші бази, які частково знаходилися в будинку лісника на центральному кордоні, захопити зненацька

¹ Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат / С.А. Ковпак. – К.: Політвидав, 1946. – С. 42.

² ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 50.

загін і знищити»¹. Наступного дня проти партизанів було кинуте «п'ять танків одну танкетку і 14 машин піхоти»². Потрібно одразу ж зазначити, що партизанський наказ містив декілька суперечливих фактів, які не відповідали дійсності. Насамперед йдеться про важкі танки ворога. Їх було розроблено в 1942 р., а запущено в серійний випуск лише в 1943 р., коли Сумське партизанське з'єднання було дуже далеко від Спадщанського лісу. Також певний подив викликає і ймовірна кількість ворожих вояків, залучених до вказаної операції.

Перший великий бій із ворогом мав би стати основою для віри у свої сили та для патріотичного піднесення місцевого населення, але, як зазначив І.І. Слинько, отримали лише «... випадки самозаспокоєності, зазнайства та недбалості, що різко позначилося на загальному зниженні дисципліни»³.

Наступний великий бій із партизанами Путивльського загону відбувся 1 грудня 1941 р., коли противник знову спробував атакувати Спадщанський ліс. Хоча він, як і попередній, також закінчився невдачею для карателів та після його завершення командування загону підписало черговий наказ, у якому вказувалося: «Щоб зберегти особовий склад загону для подальшої боротьби, вважаю доцільним залишити сьогодні о 24-й годині Спадщанський ліс і вийти в рейд в напрямку Брянських лісів»⁴. Відповідно до цього наказу, загін переходив на нову тактику боротьби з ворогом, тактику маневру й раптових ударів по комунікаціях і окремих гарнізонах противника.

¹ Наказ по Путивльському партизанському загоні №12. 19.10.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-21895. – Д-4589.

² Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 36.

³ Дисертація «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С.А. Ковпака (перший рік боротьби)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Слинька Івана Івановича. 1948. – Арк. 92. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н. –

⁴ Там само. – Арк. 103.

Перший рейд путивлян тривав упродовж 4-х діб, за цей час партизанами було подолано 160-кілометрову відстань, аж поки вони не зупинилися 6 грудня 1941 р. на відпочинок у селі Хвоцівка Севського району (нині Брянської області) на околиці Хінельських лісів. Перехід партизанів засвідчив, що загін не має необхідної маневреності, рух відкритою місцевістю й через населені пункти демаскує, унеможливує прихованість маневру, відповідно, і раптовість нападу. Відхід до лісових масивів українсько-російського прикордоння ознаменувався згасанням партизанської війни в Центральній та Південній Сумщині. Підрозділи противника, хоча й не змогли знищити Путивльського партизанського загону, врешті-решт витиснули його з насиджених місць подалі від заздалегідь заготовлених господарських баз.

У перші дні осені 1941 р. з'являються перші згадки про бойову та диверсійну роботу Чернігівського обласного партизанського загону ім. Й.В. Сталіна, які датовані 13 вересня 1941 р.: «Група товаришів на чолі з тт. Васюком, Майстренком провели операцію. В селі Камці знищили 120 німецьких нових сідел, угнали більше ста коней та убили місцевого старосту...»¹. Сам загін було створено ще 5 серпня 1941 р. із партійного і радянського активу Чернігівщини у кількості 186 бійців². У серпні-вересні 1941 р. розпочали діяльність Грем'яцький, Ічнянський, Корюківський та інші партизанські загони Чернігівської області. Кожен партизанський загін на початковому етапі війни діяв відокремлено від інших, обмежувався дрібними операціями. Партизани здебільшого перечікували, хто вдома, хто в лісі; не було дисципліни, командири не мали чіткого плану дій, навіть не завжди

¹ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 138.

² Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 57.

конкретно уявляли собі, що треба робити: «...Бойові операції зводилися головним чином до добування харчування, охорони, з'ясування, в яких навколишніх селах перебувають окупанти. Час від часу знищували якогонебудь особливо запопадливого поліція. Час від часу розклеювали листівки. Цим і обмежувалася їхня діяльність»¹. Сподівалися, що через декілька місяців Червона армія розпочне наступ, от тоді вони й будуть діяти.

У 2-й половині листопада 1941 р. О.Ф. Федоров видає наказ про об'єднання розрізнених партизанських груп і загонів Чернігівської області: «...Об'єднати у єдиний обласний партизанський загін Корюківський, Холменський, Перелюбський, Рейментарівський зағони. Об'єднання провести до 23 листопада 1941 р.»².

Для Чернігівського обласного партизанського загону, як і для інших партизанських одиниць, період становлення був найтяжчим: не вистачало військового досвіду, не всі командири партизанських загонів були готові об'єднуватися, багато питань викликали суперечки і їхню протидію. Але, незважаючи на різноманітні протиріччя, уже до грудня 1941 р. було створено об'єднаний партизанський загін, у якому діяли майже всі служби: штаб, політичний та особливий відділи, розвідка, госпіталь, перукарня і пральня, майстерні для виготовлення зброї, школа-академія, друкарня, радіо (із Москвою регулярний радіозв'язок було встановлено 9 січня 1942 р. – після прибуття до партизанів групи радистів на чолі з капітаном Григоренком³).

Однією з перших бойових операцій об'єднаного партизанського загону Чернігівської області було знищення ворожого гарнізону в селі Погорільці Семенівського району Чернігівської області 1 грудня 1941 р. У подальшому – наприкінці грудня 1941 р. на початку 1942 р. – загін провів рейд територією

¹ Павлов В.В. Генерал Орленко / В.В. Павлов. – М.: Политиздат, 1972. – С. 18.

² Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 125.

³ Там само. – С. 136.

Чернігівщини та Південної Брянщини, по можливості уникаючи зустрічі з каральними загонами окупаційної влади, які здебільшого склалися із угорських вояків.

У середині листопада 1941 р. фактично закінчилося організаційне оформлення партизанського загону ім. 24-ї річниці РСЧА (Житомирське партизанське з'єднання) на чолі з батальйонним комісаром О.М. Сабуровим. Чи не першими диверсійними акціями новоствореного формування став напад на залізничну станцію Зернове¹ та мінування 17 – 19 листопада 1941 р. автодороги Брянськ – Трубчевськ, у результаті чого було підірвано вісім автомобілів противника².

Уже 7 січня 1942 р. під загальним керівництвом О.М. Сабурова було створено Операційну групу об'єднаних загонів для розгрому «Локотської республіки», російської адміністративно-територіальної національної одиниці на чолі з К.П. Воскобойником. Того самого дня ним було підписано наказ №14 про «знищення угруповання противника у м. Локоть та створення п'яти бойових ударних груп для блокування та розгрому ворожих підрозділів»³.

«Локотська республіка», яка утворилася в середині листопада 1941 р., ще з перших днів своєї діяльності стала об'єктом пильної уваги агентів НКВС та партизанів загону ім. 24-річниці РСЧА. За попередніми донесеннями партизанської розвідки, у м. Локті на початку січня 1942 р. перебувало близько 350 солдатів, на озброєнні у яких було 27 кулеметів, близько 10 мінометів, великі склади боєприпасів⁴ (сучасний російський

¹ Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 99 – 103.

² Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – Арк. 1 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

³ Приказ №14 по операционной группе объединенных отрядов. 07.01.1942 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-24022/2. – Д-4868/2.

⁴ Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 182.

дослідник К. Залеський вказує дещо меншу цифру – близько 200 бійців народної міліції¹). У ніч проти 8 січня 1942 р. на 120 санних упряжках Операційна група партизанських загонів, здійснивши стрімкий перехід із с. Красної Слободи (Суземський район Брянської області) до м. Локотя, оточила в містечку будівлю лісового технікуму та будинок бургомістра К.П. Воскобойника. Незважаючи на ефект несподіванки, партизанам не вдалося з ходу захопити головні оборонні будівлі, через що Д.В. Ємлютін – командир загону «За Батьківщину», назвав результати операції провалом². Але, зважаючи на кількість знищених міліціонерів – 54, та, головне, на досягнення основної мети – знищення бургомістра³, можна стверджувати, що завдання було виконано. Значною втратою для партизанів стало смертельне поранення заступника О.М. Сабурова з розвідки М.А. Пашкевича.

На відміну від партизанського дітища О.М. Сабурова, відносним затишшям закінчувався 1941 р. для Путивльського партизанського загону. Розташувались у 35 кварталі Хінельських лісів⁴ (базою загону було обрано хутір Хінельського лісокомбінату), загін почав розвивати свої дії в нових умовах. Насамперед було проведено низку господарських акцій, результатом яких стало захоплення у населення 80 т зерна (хліба і фуражу), 60 коней з упряжжю та саньми⁵, що дало змогу проводити дрібні бойові та господарські операції на відстані 50 – 70 км від бази. Також у ряді населених пунктів

¹ Залесский К. Командиры национальных формирований СС / К. Залесский. – М.: АСТ Астрель, 2007. – С. 21.

² Исаев А. Мифы Великой Отечественной войны: [сборник] / А. Исаев, М. Морозов, В. Гончаров, А. Дюков. – М.: Яуза: Эксмо, 2008. – С. 161.

³ Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова А.Н. – Арк. 1 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

⁴ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий (рук.). – М.: Центрполиграф, 2010. – С. 38.

⁵ Там само. – С. 38.

Середино-Будського та Ямпільського районів Сумської області та Севського району Брянської області було проведено акції зачистки від представників окупаційної влади, внаслідок чого постраждали близько 50 бійців місцевої поліції¹.

Перебуваючи в Хінельських лісах, ковпаківцями було встановлено контакти з Есманським партизанським загonom. За активного сприяння командування Путивльського загону було організовано Конотопський та реанімовано Севський партизанські загони; надано значну допомогу Шалигінському, Хомутівському, Червоному, 1-му Ворошиловградському та Ямпільському партизанським загonom². Окрім того, також у грудні 1941 р. на території Севського району був організований партизанський загін із колишніх військовополонених на чолі з капітаном І.А. Гудзенком³. 22 лютого 1942 р. партизанами І.А. Гудзенка спільно з групою Червоного партизанського загону під командуванням капітана М.І. Наумова було здійснено бойову операцію на селище Хутір-Михайлівський та захоплено досить значні трофеї: «Чотири міномети, один ручний та чотири станкових кулемети, 80 гвинтівок»⁴.

Збільшившись чисельно та зміцнившись матеріально, Путивльський партизанський загін 28 грудня 1941 р. вирушив у зворотньому напрямі, на територію Путивльського району. Перед загonom постало завдання швидким маршем через територію Крупецького (нині Рильського) району Курщини та Шалигінського (нині Глухівського) району Сумщини вийти в район Новослобідського лісу Путивльського району. Але така тактика не

¹ Дисертація «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С.А. Ковпака (перший рік боротьби)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Слинька Івана Івановича. 1948. – Арк. 131. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

² Дахненко М.В. Життя та діяльність С.А. Ковпака (1887 – 1967 рр.): дис. ... канд. іст. наук / КНУ ім. Тараса Шевченка: 07.00.01 / Дахненко Марина Валеріївна; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, історичний факультет – К., 2013. – С. 76.

³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 54, арк. 3.

⁴ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 642, арк. 44.

спрацювала через сильні заслони ворога, виставлені в селах Бегоща, Обеста, Локоть, Студенок Рильського району, оскільки ця перешкода заступила подальше просування.

Унаслідок вимушеної зміни маршруту 29 грудня 1941 р. Путивльський партизанський загін спільно з партизанським загonom Червоного району прийняли бій проти ворожого гарнізону в селі Улановому Глухівського району, після чого змушені були знову відступити й повернути на північ, намагаючись заплутати ворога своїм переходом. У подальшому (3 січня 1942 р.) загін передислокувався до села Красна Стрелиця Хомутовського району Курської області, а в наступні дні, пройшовши територією Севського, Ямпільського та Глухівського районів, зупинився в районі Новослобідського лісу у селі Кагань Путивльського району (11 січня). Під час переходу партизанами було проведено вдалу господарську акцію в селі Воздвиженському Ямпільського району, де було захоплено продовольчі склади та вилучено близько 5 т зерна¹.

Повернувшись на Путивльщину, партизани не змогли закріпитися, усюди зустрічаючи шалену протидію ворога. Загін постійно рейдував, маневруючи територією Путивльського і Глухівського районів та уникаючи відкритого бою з карателями. Зовсім уникнути зустрічі з противником не вдалося, тому мали місце короткі сутички у селах Воргол Кролевецького району та Волокитине і Погаричі Путивльського району. С.А. Ковпак, щоб завуалювати свою безпорадність у січні 1942 р., зазначив лише, що «залишатися тут або десь в іншому місці ми надовго не збиралися»².

20 січня 1942 р., щоб протистояти підрозділу поліції у кількості 110 осіб, партизани змушені були зайняти кругову оборону на околиці села

¹ Дисертація «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С.А. Ковпака (перший рік боротьби)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Слинька Івана Івановича. 1948. – Арк. 135. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

² Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат / С.А. Ковпак. – К.: Політвидав, 1949. – С. 61.

Гута Глухівського району. Під час бою путивлян підтримав і місцевий загін самооборони, а також Глухівський партизанський загін. Бій тривав близько двох годин, а з настанням ночі припинився з незначними втратами з обох сторін.

За день до бою, 19 січня 1942 р., командири Путивльського партизанського загону зустрілися з командуванням Глухівського загону, яке у середині січня 1942 р. перебувало на своїй базі у Слоутському лісі. На нараді було ухвалено й далі співпрацювати разом, оскільки обставини вимагали ефективних дій партизанів проти ворога. 28 січня 1942 р. відбулося організаційне об'єднання обох загонів, про що було зазначено в наказі від 29 січня 1942 р. № 68: «У зв'язку з тим, що наступив момент боротьби з фашизмом в його тилу великими силами, вважати доцільним об'єднати Путивльський і Глухівський партизанські загони з 28 січня 1942 р.»¹. Через три дні після об'єднання з глухівчанами до складу Путивльського партизанського загону влилася ще одна бойова одиниця – Шалигінський партизанський загін. Після цих реорганізацій Путивльський партизанський загін став називатися об'єднаним², відповідний наказ було підписано 1 лютого 1942 р., згідно з яким «Конотопський, Глухівський і Шалигінський партизанські загони ставали оперативними групами №№ 6, 7 і 8»³.

У лютому 1942 р., уже Об'єднаний Путивльський партизанський загін продовжив маневрувати середньою й північною Сумщиною, при цьому більше дошкуляючи місцевому населенню, ніж окупаційній владі, проводячи численні господарські акції. Так, лише у селі Баничах Глухівського району було захоплено та частково знищено 1080 т зерна, 25 т овочів, 480 т сіна⁴.

¹ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 10, арк. 64 – 66.

² Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін.; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 57.

³ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 10, арк. 69 – 70.

⁴ Дисертація «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С.А. Ковпака (перший рік боротьби)» на здобуття наукового

Маючи доволі непогану господарську базу, бійці відзначали проблему озброєння. Зокрема, М.В. Старожилов, один із ветеранів загону зазначив: «Група партизанських загонів на цей час була ще недостатньо озброєна. Наприклад, 8-ма рота на 30 чоловік особового складу мала лише 16 гвинтівок, а на всю групу загонів було 4 станкових кулемети, 2 міномети та близько 20 автоматів»¹. Начальник штабу загону Г.Я. Базима, аналізуючи стан партизанського озброєння на кінець лютого 1942 р., також говорить про нестачу зброї та боєприпасів, однак при цьому наголошуючи на швидкому доозброєнні: «За два дні партизани роздобули близько ста гвинтівок... Погано була озброєна група Павловського і кролевчан»². Він же звернув увагу і на гостру нестачу набоїв у партизанських мінометників, напередодні бою у селі Веселому Путивльського району: «...В їхньому розпорядженні було всього по 15 мін на розрахунок»³.

Для партизанського загону ім. 24-ї річниці РСЧА лютий 1942 р. позначився проведенням крупномасштабної господарської операції у містечку Трубчевську, в якому дислокувався гарнізон поліції (за оцінками партизанської розвідки близько 170 бійців) та більш дрібними акціями в навколишніх селах. Трубчевськ на початок 1942 р. перетворився на велику регіональну продуктову й сировинну базу, зокрема, на кінець січня 1942 р., окупаційною владою у місті було відновлено молочнотоварну ферму, запущено маслозавод, зібрано понад 50 т зерна⁴.

Операцію в Трубчевську було проведено в ніч проти 2 лютого 1942 р. спільними діями 5 партизанських загонів під загальним керівництвом

ступеня кандидата історичних наук Слинька Івана Івановича. 1948. – Арк. 143. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

¹ Старожилов М.В. Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (з історії створення) / М.В. Старожилов. – Львів: вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 47.

² Базима Г.Я. Слідами великого рейду / Г.Я. Базима. – К.: Політвидав України, 1988. – С. 112.

³ Там само. – С. 60 – 73.

⁴ Приказ №42 по партизанському отряду ім. 24-летия РККА. 01.02.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-24024. – Д-4870.

О.М. Сабурова. У результаті бою було убито 127 вояків місцевого гарнізону; як трофеї було захоплено 114 гвинтівок, один кулемет, один револьвер; господарськими службами вивезено значну кількість борошна та 19 корів¹. Велика кількість захоплених трофеїв може слугувати підґрунтям відносної точності цифр щодо кількості бійців місцевого гарнізону та їхніх втрат у бою з партизанами. Для останніх же, незважаючи на велику кількість захопленого озброєння, вдалою Трубчевську операцію назвати не можна. Під час штурму адміністративних будівель міста загинуло 11 та було поранено дев'ять партизанів².

Після вдалої для себе Погорільської операції Чернігівський обласний партизанський загін ім. Й.В. Сталіна наприкінці грудня 1941 р. – початку 1942 р. провів у рейдах Чернігівщиною, вступаючи в бої проти каральних загонів окупаційної влади лише у випадках крайньої потреби. Одним із найбільших зіткнень у вказаний період став бій із угорським гарнізоном у с. Іванівка, який відбувся 12 березня 1942 р. У щоденнику бойової діяльності загону про результати зіткнення сказано таке: «... Усього під час бою було убито 193 ворожих вояки і захоплено трофеї: станковий кулемет, багато гвинтівок, патронів, гранат, 120 ковдр, багато обмундирування, знищено рацію, захоплено важливі штабні документи, в т. ч. план наступу мадьяр на партизанський табір»³. Акцентуючи увагу на сторінках щоденника на втратах ворожої сторони, автори жодного слова не подають про втрати зі свого боку, що викликає чималі труднощі у співставленні кількості обох ворогуючих сторін, а також виникають сумніви щодо достовірності наведених фактів.

¹ Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского партизанского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова А.Н. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

² Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского партизанского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова А.Н. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

³ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 56, арк. 59.

Для боротьби проти партизанів Північно-Східної України наприкінці лютого 1942 р. було виокремлено угорські військові частини. Зокрема, проти партизанів північної Сумщини була залучена 105-та угорська стрілецька дивізія¹. Безпосереднім результатом участі новоприбулого з'єднання у кампанії проти Путивльського об'єднаного загону стало те, що останній, фактично повністю витративши боєзапас та зазнавши великих, як для партизанської війни, втрат (за різними оцінками від 21 до 24 бійців²), змушений був повернутися до Хінельських лісів, вийшовши в район села Стара Гута на півночі Середино-Будського району. Відхід швидше був схожий на панічну втечу: за два дні було подолано відстань у більш ніж 100 км.

На відстані 20 – 25 км від Старої Гути, у селі Красна Слобода, знаходився штаб партизанського загону ім. 24-річчя РСЧА О.М. Сабурова. Після того, як путивляни повернулися на північну Сумщину, С.А. Ковпак отримав запрошення на партизанську конференцію партизанів Брянських лісів, що мала відбутися в Красній Слободі та на якій планувалося обговорити план подальших спільних дій. На нараді, яка відбулася в середині березня 1942 р., окрім О.М. Сабурова та С.А. Ковпака, були присутні П.Х. Куманьок (секретар Червоного підпільного райкому КП(б)У), Г.Ф. Покровський (командир партизанського загону Курської області), І.А. Гудзенко (командир партизанського загону ім. К.Є. Ворошилова № 2), С.М. Гнибіда (командир Ямпільського партизанського загону), Л.Я. Іванов (командир Червоного партизанського загону).

¹ Старожилов М.В. Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (з історії створення) / М.В. Старожилов. – Львів: вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 47.

² Дисертація «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С.А. Ковпака (перший рік боротьби)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Слинька Івана Івановича. 1948. – Арк. 155. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н; Старожилов М.В. Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (з історії створення) / М.В. Старожилов. – Львів: вид-во Львівського ун-ту, 1966. – С. 47.

На конференції було вирішено виділити з усіх загонів жителів Середино-Будського, Грем'яцького і Хінельського районів: «З цих людей організувати три партизанські загони, які відправляться в свої райони. Завдання – підняти населення на боротьбу з ворогом. У кожному з цих трьох районів будуть створені підпільні райкоми партії, які спрямовуватимуть дії загонів»¹.

Майже всі формування, чиї представники брали участь у конференції, у березні 1942 р. перенесли головні напрями бойової діяльності та створення господарських баз на територію Середино-Будського району та Хінельського лісового масиву (окрім одиниці Г.Ф. Покровського, який залишився у Брянських лісах). Здебільшого це пояснювалося об'єднанням партизанських формувань південної Брянщини під єдиним командуванням та передислокуванням нової бойової одиниці на територію Північно-Східної України.

Найбільш вдалимими акціями першого місяця весни можна вважати вивезення сіна із с. Винторівка та знищення автомайстерні у с. Велика Берізка. У результаті цих дій партизани доотримали: «хліба – 120 пудів, вівса – 120 пудів, сіна – 1500 пудів»².

У подальшому партизани північної Сумщини не дали змоги противникові створити загороджувальну зону між Хінельськими та Брянськими лісами. До осені 1942 р. північна Сумщина та прилеглі райони Курщини і Брянщини перетворилися на епіцентр боротьби між окупаційною владою та партизанами за «ворота в Україну» (територія Середино-Будського району), тобто за села Жихове, Пигарівка, Чернацьке, та м. Середино-Буда,

¹ Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – С. 348 – 349.

² Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза А.Н. Сабурова– Арк. 3 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

розташовані майже на одній лінії із заходу на схід кілометрів за сім-вісім одне від одного¹.

Початковий етап партизанської боротьби характеризувався створенням винищувальних батальйонів та партизанських і диверсійних груп по лінії НКВС та ЦК КП(б)У, формуванням самоорганізованих «стихійних» партизанських загонів та об'єднанням окремих малочисельних підрозділів воїнів Червоної армії, які так і не змогли перейти лінію фронту в результаті Київського котла. Ще восени 1941 р. більшість партизанських загонів Північно-Східної України були розгромлені противником або розпалися самі внаслідок відсутності досвіду, браку набоїв чи нестачі провіанту. Чи не єдиними в регіоні залишилися партизанські дітища О.М. Сабурова, С.А. Ковпака та О.Ф. Федорова, яким вдалося не тільки зберегти свої бойові одиниці, а й певною мірою протистояти окупаційним військам. Але й вони в силу різних обставин були витіснені в українсько-білорусько-російське прикордоння, на територію великих лісових масивів, де противник втрачав бойову ініціативу. Лише навесні-влітку 1942 р. були зроблені кроки для централізації управління та активізації боротьби.

4.2. Бойові операції радянських партизанів у червні 1942 – вересні 1943 рр.

Поштовхом для відновлення партизанської боротьби значною мірою стає централізація «малої війни» – 30 травня 1942 р. створено ЦШПР та систему підпорядкованих йому органів керівництва при військових радах відповідних фронтів, зокрема, менш ніж через місяць (20 червня) на чолі з колишнім заступником наркома внутрішніх справ Т.А. Строкачем, було створено і УШПР. Завданням нової організації стала максимальна централізація управління, що в подальшому дозволяло скоординувати дії партизанів з частинами регулярних військ.

¹ ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 54, арк. 2 – 3.

За підрахунками київських дослідників партизанського руху В.С. Лозицького та А.В. Кентія, УШПР на початок своєї діяльності мав відомості про 704 загони (24 864 особи) і 615 груп (1 943 особи), а реально розраховувати міг лише на 22 загони (3 310 бійців), з якими уже було встановлено радіозв'язок¹. Переважною більшістю вони базувалися на Чернігівщині та Сумщині, залишаючи час від часу територію України. В цей же час і писемні джерела вказують на партизанську присутність, центрами руху Опору в Україні у серпні 1942 р. вважалися райони, прилеглі до Бахмача, Щорса, Грем'яча, Середина Буди². Схожу картину партизанської активності було змальовано і німцями у Звіті про становище в райхскомісаріаті «Україна»: «Незважаючи на введення мадярських і німецьких частин, діяльність великих партизанських загонів в районі Новгород-Сіверського, Сосниці, Конотопа, Почепа, Шостки не можна подавити. Вони добре озброєні і можуть протистояти навіть регулярним частинам армії»³. Підтвердженням цього можуть слугувати і відомості про активізацію бойової діяльності партизанів у літній період 1942 р. Так, бійці Групи партизанських загонів України в ніч на 28 червня 1942 р. здійснили напад на містечко Ямпіль: «У результаті несподіваної атаки гарнізон ворога, щоб уникнути оточення, почав поспішний відхід. Партизани захопили як трофеї 2 ротних міномети, 3 кулемети, 5 гвинтівок, 30 ящиків патронів та 5 ящиків гранат, 1 т вибухових речовин»⁴. Наступною операцією для з'єднання став розгром ворожого гарнізону в Грем'ячі: «Втративши декілька десятків убитими, гітлерівці відступили, залишивши партизанам гармату,

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 118.

² ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 218, арк. 108.

³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317, арк. 9.

⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 55.

3 міномети, 3 кулемети та ін.»¹. В ніч на 29 червня 1942 р. Хільчанським партизанським загonom (з травня 1942 р. підпорядковувався О.М. Сабурову) було здійснено напад на село Журавку (північна Сумщина), в результаті якого було розгромлено гарнізон поліції та захоплено два кулемети, 52-мм міномет, 32 гвинтівки². У цей же час партизани першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів провели низку диверсій на залізничних ділянках поблизу Новозибкова, Новгород-Сіверського, Брянська та Гомеля, та пустили під укіс 21 ешелон противника³. У травні-липні 1942 р. активізував свої дії і Путивльський об'єднаний партизанський загін. За цей час було проведено 70-денний рейд північною Сумщиною та південною Орловщиною, у результаті якого партизани знищили ряд стратегічних об'єктів та розгромили декілька ворожих гарнізонів. Серед бойових операцій путивльських партизанів стали диверсійні акції в Кролевецькому та Путивльському районах: знищено ворожі гарнізони в селах Нова Слобода та Мутин, спалено три дерев'яних мости через шосейні та ґрунтові дороги, споруджено два мости на р. Клевень для переправи партизанів (згодом підірвані)⁴.

Цікавими для вивчення розвитку діяльності радянських партизанів є «Витяги з військового щоденника діяльності підрозділів 32-го угорського піхотного полку», який влітку 1942 р. базувався у Новгород-Сіверському. Аналізуючи події першої декади липня 1942 р., можемо дійти висновку, що,

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 56.

² Русак А.В. Исповедь (докум. повесть) / А.В. Русак. – К.: ДИА, 2011. – С. 211.

³ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 58.

⁴ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К: Наукова думка, 1988. – С. 119 – 125.

за підрахунками угорських військовиків, на момент захоплення партизанами Грем'яча там базувалася одна рота 32 полку (близько 150 солдатів), керівництво якої знало про майбутній напад: «Захоплення 30 червня 1942 р. с. Чауси Погарського району Брянщини є, мабуть, вихідною базою для подальшого наступу на Грем'яч. Рота знаходиться у повній бойовій готовності, передбачаючи подальший розвиток серйозного становища»¹.

На думку радянських державних і військових діячів, партизанський рух повинен був спричиняти ще більший, ніж влітку 1942 р., опір, викликаючи своїми діями дедалі більший резонанс як серед німецьких і угорських гарнізонів, так і серед місцевого населення. Саме тому одним із перших наказів УШПР, датованим 24 липнем 1942 р., стала вимога «негайно розпочати масовані удари по комунікаціях ворога, поставивши за мету не пропустити жодного ешелону противника до лінії фронту»², а також «рішуче покінчити з відсиджуванням і бездіяльністю, які ще не повністю викоренені в партизанських формуваннях»³.

Активізація партизанських загонів в середині 1942 р. призвела до більш жорсткої протидії окупаційних військ. Зокрема, у Хінельських лісах розпочинається блокування партизанів угорськими військовими частинами та підрозділами місцевої поліції з метою подальшого знищення; південно-західним узліссям Брянських лісів окупантами було споруджено укріплену лінію оборони з метою блокування та ліквідації партизанських угруповань на чолі з О.М. Сабуровим, Г.Ф. Покровським, П.Є. Стрільцем, Д.В. Ємлютіним, М.І. Дукою; чернігівські партизани під тиском ворога змушені були відступити на територію Білорусії та Росії, лише час від часу повертаючись на територію Семенівського, Холминського та Корюківського районів для проведення господарських акцій.

¹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317, арк. 11 – 16.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 43 – 45.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 43 – 45.

Масований наступ на партизанські формування значною мірою став наслідком катастрофічного становища на радянсько-німецькому фронті та ганебного відступу Червоної армії в липні-серпні 1942 р. Користуючись незадовільним моральним станом місцевого населення, противник спрямував свої каральні акції на залякування місцевого населення та залучення на свій бік найменш стійких елементів¹.

У свою чергу, УШПР намагався протистояти військово-ідеологічному тискові. Так, за вересень-листопад 1942 р., Українським штабом було підготовлено та закинуто в тил противника 21 групу організаторів партизанського руху загальною чисельністю 218 чол., зокрема, на територію Чернігівщини – 5 груп у кількості 46 осіб². В цей же час (14 жовтня 1942 р.) на Сумщину було закинуто оперативну групу під керівництвом полкового комісара Я.І. Мельника чисельністю у 10 осіб³.

26 жовтня 1942 р. партизанські з'єднання Сумщини під керівництвом О.М. Сабурова та С.А. Ковпака вирушили у рейд на територію Житомирщини. Під час свого походу до Дніпра партизани спільними діями розгромили гарнізони поліції у містах Понорниці та Холмах (Чернігівщина), у ряді інших населених пунктів. За час просування до м. Лоева (білоруське містечко на берегах Дніпра) було знищено «6 залізничних і 5 шосейних доріг, підірвано бронепотяг та ешелон, захоплено трофеї, в тому числі 6 мінометів, 21 кулемет, 108 автоматів і гвинтівок, запаси продовольства. Втрати ворога вбитими і полоненими оцінювалися в 117 і 26 чоловік»⁴.

З відходом на Правобережжя загонів О.М. Сабурова та С.А. Ковпака на території південного масиву Брянських лісів було залишено 5 партизанських

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 119.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 137 – 139.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 137 – 139.

⁴ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 128.

загонів чисельністю 660 бійців, а за два місяці їхня чисельність зросла до 900 бійців під загальним керівництвом начальника Сумського обласного штабу партизанського руху Я.І. Мельника¹. Наприкінці жовтня 1942 р. вони були повністю передислоковані на територію Сумщини, де одразу ж включилися у масово-політичну роботу та провели ряд успішних бойових операцій. Ще до кінця 1942 р. у селах Баранівка, Фотовиж, Товстодубове, Бачівськ, Пустогород (усі Глухівського району Сумської області) партизанами було проведено мітинги та господарські акції; роздано населенню більше 4000 пудів зерна, що були заготовлені для вивезення у Німеччину. А в селах Марчихина Буда (Ямпільського району Сумської області) та Жихове (Середино-Будського району Сумської області) у результаті вдалих нападів на місцеві гарнізони знищено 40 поліцаїв, 52 угорських солдати, захоплено в полон чотирьох поліцаїв; знищено три опорних пункти гітлерівців, два склади прядильного волокна та телефонну станцію; захоплено трофеї – два кулемети, 35 гвинтівок, 8000 патронів, 45 коней, 62 корови і більше 1000 пудів зерна².

У листопаді 1942 р. на вивільнені території Сумщини (Хінельські ліси) було передислоковано і партизанський загін ім. Г.І. Котовського у кількості 101 бійця під командуванням М.І. Воронцова³, де вже базувалися партизанські групи, оформлені 31 січня 1943 р. у зведений партизанський загін Сумської області під загальним керівництвом начальника штабу оперативної групи УШПР М.І. Наумова.

22 листопада 1942 р. начальником УШПР Т.А. Строкачем було оприлюднено «План дії партизанських загонів України на зимовий період 1942-1943 років»⁴. Окрім масово-політичної, агітаційно-пропагандистської, розвідувальної діяльності, його увага акцентується на бойовій та диверсійній роботі партизанів; зокрема формуванням Чернігівщини та Сумщини

¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 137 – 139.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 144.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 144.

⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 270 – 285.

пропонувалося проводити активну диверсійну роботу на залізничних ділянках Гомель – Ніжин, Гомель – Бахмач, Київ – Ніжин – Бахмач, Брянськ – Конотоп, Конотоп – Харків, Конотоп – Курськ, Конотоп – Ворожба – Льгов, Ворожба – Суми – Харків. Окрім того, в розташуванні загонів під керівництвом О.Ф. Федорова та Я.І. Мельника облаштувати аеродроми створити бойові склади та господарські бази в районах Клетнянських, Хінельських та Брянських лісів¹.

Т.А. Строкач у своєму звіті до начальника ЦШПР П.П. Пономаренка вказав таке: «За неповними зведеннями лише за період з вересня до листопада 1942 р. діючими партизанськими загонами України було знищено 6401 ворожий солдат, а також поранено 1734 гітлерівців та поліцаїв»². Вже у 1943 р. Перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов, звітуючи перед Ставкою ВГК про результати партизанської війни з 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р., зазначив, що тільки на території Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської та Кіровоградської областей «Знищено ворожих солдатів і офіцерів – 34927, старост, поліцаїв та інших зрадників Батьківщини – 3571; знищено літаків – 20, танків і бронемашин – 107, бронепоездів – 7»³. Він же вказує, що в результаті все більшої партизанської боротьби в лісистих районах північної України «деякими залізницями повністю зупинено рух військових ешелонів противника на ділянках Київ – Коростень та Овруч – Чернігів»⁴. Однак ці цифри можна піддати сумніву, хоча б із причини кількісного складу самих партизанів: станом на 1 квітня 1943 р. у 74-х партизанських загонах і з'єднаннях нараховувалося близько 15 тис. бійців⁵, які аж ніяк не могли за 5 місяців знищити 40 тис. представників противника.

¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 276 – 281.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 145.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 80 – 81.

⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 97.

⁵ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 16, арк. 1 – 6.

Наприкінці 1942 р. про дошкульні удари радянських партизанів Чернігівщини та Сумщини заявляє і командувач оперативним тилом групи армій «Б», зазначаючи, що їхня активність заважає вербуванню і відправленню української молоді до Німеччини, а місцеве населення не тільки симпатизує партизанам, але й допомагає їм¹. У цей час для боротьби з радянськими нелегальними військовими формуваннями збільшується представництво формувань поліції на території Північної України, а на території Чернігівщини і Сумщини, окрім поліції, ще було зосереджено і 3 угорські бригади (108-ма, 118-та, 120-та)². Але, як зазначалося в звіті оперативного відділу УШПР за 1942 – 1944 рр., не вони були причиною невисокої бойової активності партизанів та розрізнених дій окремих їхніх загонів. Головним недоліком партизанського руху того періоду було те, «що діючі загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями»³.

Після перших успішних рейдових маршів Сумського й Житомирського партизанських з'єднань 31 січня 1943 р., за рішенням ЦК КП(б)У та УШПР, вирушив у рейд об'єднаний партизанський загін Сумської області, створений на базі 7 партизанських формувань (у майбутньому з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів під командуванням М.І. Наумова). На першому своєму етапі партизани мали за мету вийти в південні райони Сумщини, що й було здійснено за 15 днів походу. Під час переходу було розгромлено ворожі гарнізони у селах Шевченковому, Новій Січі, Кияниці, захоплено райцентр Краснопілля та здійснено напад на ст. Ворожба, де було

¹ Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів / А. Кентій. – К., 1999. – С. 141.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 270.

³ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 35 – 38.

визволено до 2 тис. радянських військовополонених¹. До середини лютого 1943 р. також вдалося паралізувати рух ворога на залізницях Суми – Готня та Суми – Харків². Вдалі дії партизанів на території Південної Сумщини відзначає С.І. Власенко: «Поставлені перед ними завдання щодо виведення з ладу на тривалий час ділянок залізниць Суми – Готня та Суми – Харків, інших комунікацій ворога вже на середину лютого 1943 р. було виконано успішно»³. Значний внесок в успіх рейду зробили бійці Ямпільського партизанського загону «За Батьківщину» №2 під командуванням І.Т. Пастушенка, які відзначилися під час мінування автодоріг Харків – Суми та Гадяч – Ромни, а також залізниці Суми – Белгород, в боях поблизу сіл Сагайдак та Заяр⁴ (Полтавщина)⁵.

Успішні дії об'єднаного партизанського загону Сумської області стимулювали УШПР до нових закликів активізації дії партизанів, при цьому керівникам партизанів Сумської області, а саме П.К. Куманьку та Я.І. Мельнику, було вказано: «Відсиджування загонів під приводом відсутності зброї та боєприпасів злочинне, особливо зараз, коли противник безкарно підвозить резерви до фронту, а Червона армія вимагає і чекає вашої активної допомоги»⁶. Тому в другій половині лютого 1943 р. було підготовлено та відправлено в рейд новостворений об'єднаний

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 64.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 137.

³ Власенко С.І. Степовий рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням М.І. Наумова (огляд документів ЦДАГО України) / С.І. Власенко // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 103 – 121.

⁴ На сьогодні село Кулажинці Гребінківського району Полтавської області.

⁵ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост.: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 159.

⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1275, арк. 41.

партизанський загін (у майбутньому – Вінницьке партизанське з'єднання) на чолі з І.Я. Шупшановим та Я.І. Мельником, а в середині березня 1943 р. вирушило на правий берег Дніпра і перше Чернігівське з'єднання партизанських загонів (у майбутньому – Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання) під командуванням О.Ф. Федорова.

Робота, проведена восени 1942 р. – взимку 1943 р., призвела до збільшення особового складу партизанських загонів утричі. У формуваннях, підпорядкованих УШПР, на 1 квітня 1943 р. нараховувалося вже близько 15 тис. бійців¹. Хоча головним ударним кулаком Штабу були загони, вже виведені на правий берег Дніпра, на Лівобережжі продовжувалися залишатися дієві бойові одиниці. Після зимового затишся активізували діяльність загони М.М. Попудренка (окремий партизанський загін ім. Й.В. Сталіна), М.Г. Салая, М.А. Рудича, А.Т. Матієнка, В. Піскарьова, Я.П. Шкрябача (бойові групи у складі окремого партизанського загону ім. Й.В. Сталіна), які були виведені з Хінельських та Клетнянських лісів на межу Чернігівської та Київської областей. Окрім бойових операцій, вони повинні були налагодити зв'язок з місцевими партизанами².

Одним із основних бойових завдань новоствореного Чернігівського партизанського з'єднання (з 30 березня 1943 р.) під командуванням М.М. Попудренка була диверсійна робота на залізничних та автомобільних шляхах Гомель – Бахмач та Чернігів – Ніжин. Серед диверсантів з'єднання доцільно відзначити молодого підричника В.І. Коробка, який за другу половину березня – квітень 1943 р. здійснив 5 вдалих мінувань ворожих комунікацій, а всього на його рахунку – 17 підірваних ешелонів із живою силою та технікою противника³.

¹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 16, арк. 1 – 6.

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 199 – 201.

³ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) / Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 170.

Наприкінці 1942 р. для боротьби з партизанами на території, підконтрольній Королівській угорській окупаційній групі «Схід», до якої входили і Чернігівщина, і Сумщина, було виокремлено 213-ту охоронну дивізію (з центром у Чугуєві), 214-ту охоронну дивізію (з центром у Гомелі) і 399-ту головну польову комендатуру (з центром у Конотопі)¹. Окрім інших, 213-й охоронній дивізії та 399-й польовій комендатурі наказувалося створити по одній винищувальній команді, набраних з місцевих жителів. Попередніми вимогами до особового складу були найвища благонадійність і бойова готовність. У їхнє розпорядження надавалася автоматична зброя та ручні гранати, створювалися особливі умови для розміщення². В майбутньому, за умови тісного співробітництва, вони повинні були використовуватися в боротьбі з місцевими партизанами.

Ще до виходу в рейд на територію Волині партизанам Чернігівського партизанського з'єднання довелося витримати низку зіткнень з німецькими каральними загонами. Колишній начальник ЦШПР П.К. Пономаренко у своїй статті «Боротьба радянського народу в тилу ворога» цитував донесення штабу групи армій «Центр»: «З 6 до 15 лютого 1943 р. в районі населених пунктів Червона Гора та Злинка (Брянська область РРФСР), Світиловичі, Вітка та Добруш (Гомельська область БРСР) проводилася операція «Хазенягд». Метою операції було знищення партизанів, які вирвалися з Мамаївського лісу³. Наші сили склали 1200 чоловік. Власні втрати: 51 убитий, 37 поранених. Втрати партизанів – 15 убитих. Операція розглядається збройними силами як провал»⁴.

Сприяла розвиткові партизанського руху в районах Північно-Східної України й поява у лютому-березні 1943 р. на території Сумщини підрозділів

¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 53.

² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 54.

³ Масив Брянських лісів на межі з Клетнянськими лісами (Брянська область РРФСР).

⁴ Пономаренко П.К. Борьба советского народа в тылу врага / П.К. Пономаренко // ВИЖ. – 1965. – № 4. – С. 26 – 36.

1-ї та 2-ї Курських партизанських бригад, які наряду з місцевими загонами включилися в диверсійну роботу, «осідлавши» залізниці Хутір-Михайлівський – Глухів, Хутір-Михайлівський – Ворожба, Комаричі – Льгів – Курськ. У результаті рейду північною Сумщиною курянами було «підірвано залізничне полотно протяжністю 5 км на ділянці Льгів – Ворожба, встановлено 48 мін МЗД-4, пущено під укіс ворожий ешелон з технікою і живою силою противника, пошкоджено 55 паровозів, 18 вагонів...»¹.

7 квітня 1943 р. ЦК КП(б)У було затверджено оперативний план бойових дій українських партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. Головне місце в ньому відводилося партизанській боротьбі на території Південно-Західної частини України, при цьому перед радянськими фронтами ставилося завдання закинути 31 диверсійну групу на територію Лівобережжя, зокрема на Чернігівщину та Сумщину, для дезорганізації тилу ворожих військ². Так, групу відповідальних працівників оперативного і розвідувального відділу УШПР було направлено у загони І.М. Бовкуна, М.Г. Салая та М.М. Тарануценка.

З початком весни відновилися і операції ворога проти партизанських формувань. Першими під удар попали загони Брянщини, Вітебщини, Могильовщини та Північно-Східної України. У районі Брянських лісів ворогом було зосереджено до 50 тис. солдатів та офіцерів, а також залучено танки та артилерію. У ході каральної акції у травні – червні 1943 р. було розбито: партизанський загін Червоного району (командир М.П. Бойко, загинув у бою), Ямпільський партизанський загін «За Батьківщину» (командир С.М. Гнибіда, загинув у бою), 2-й Хильчацький партизанський загін (командир К.Г. Горюнов зумів вивести з оточення рештки загону і

¹ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 154.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 137.

продовжити діяльність формування до серпня 1943 р.), партизанський загін ім. 25-ї річниці РСЧА УШПР (командир П.М. Логвинов, загинув у бою)¹. Наприкінці червня 1943 р. із території Чернігівщини в район Злинківських лісів Орловщини було витіснено і заблоковано друге Чернігівське партизанське з'єднання. Під час спроби виходу з оточення 6 липня 1943 р. поблизу с. Софіївки загинув М.М. Попудренко (секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир з'єднання). 10 липня з'єднанню було присвоєно ім'я загиблого ватажка. Загалом же, втрати партизанів під час літньої кампанії окупаційних військ, за деякими даними склали до 4,5 тис. чоловік².

У звіті про діяльність партизанських загонів розвідвідділу командування військами оперативного тилового району групи армій «Південь» від 7 липня 1943 р. йшлося: «В результаті операції, проведеної 213-ю охоронною дивізією, партизанські загоны були сильно пошарпані. Їхні залишки мають наміри об'єднатися з Остерським партизанським загonom, який, незважаючи на активну розвідку, залишився практично неушкодженим. Не відкидається можливість майбутнього переходу вищевказаних партизанів у райони на захід від Києва»³.

Великими були втрати і ворожих військ, але чи не найбільшою поразкою став провал антипартизанської кампанії напередодні доленосної Курської битви. Багато партизанських формувань зуміли з мінімальними втратами вийти з ворожих кілець та пасток і включитися в диверсійну роботу в безпосередній близькості до лінії фронту, руйнуючи найближчий тил Вермахту.

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 207 – 212.

² Курас И.Ф. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Курас, А. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 96.

³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 40 – 42.

15 липня 1943 р. ЦК КП(б)У було прийнято постанову про подальший розвиток партизанського руху в Україні. Однією з найбільших диверсійних операцій радянських партизанів, згідно з постановою, стала «рейкова війна» (розпочалася в серпні 1943 р. і тривала до періоду форсування Дніпра Червоною армією), головною метою якої стало одночасне масове руйнування залізничного полотна та станційних споруд і яка відбувалася вже в переддень визволення Північно-Східного регіону. Початок «рейкової війни» знайшов своє відображення і у ворога: «У північній частині прифронтового району командування противника створює під єдиним керівництвом дрібні і середні партизанські загони, головна задача яких полягає у здійсненні диверсійних актів на залізницях та автошляхах, у пошкодженні ліній зв'язку, а також у створенні перешкод при заготівлі сільськогосподарської продукції»¹.

В цей же час для оптимізації диверсійної війни Т.А. Строкачем було проведено чергове перегрупування партизанських сил для найбільш дієвої допомоги наступаючим частинам Червоної армії. У своїй телефонограмі до секретаря ЦК КП(б)У Д.С. Коротченка він окреслив завдання партизанських загонів Лівобережжя: «Із з'єднання Короткова – Новикова² – направити один загін в 200-250 бійців в район південної Сумщини, а саме Охтирки – Гадяча; з'єднання під керівництвом М.Г. Салая повністю передислокувати на територію Полтавщини; активізувати партизанські загони, що діють в межириччі Дніпра та Десни, а також в районах залізничних вузлів Ніжина, Бахмача, Конотопа, Ворожби»³. Зазначимо, що в майбутньому, поруч із бойовими одиницями С.А. Ковпака, О.Ф. Федорова, О.М. Сабурова та М.І. Наумова, де для підривної справи були створені цілі підрозділи, відзначилися й загони Лівобережжя та межириччя Дніпра і Десни під командуванням Ф.В. Головача, Ю.О. Збанацького, П.С. Дудка, М.М. Тарануценка.

¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 43.

² Йдеться про командира й комісара Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка.

³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 125 – 126.

Ще в червні 1943 р., згідно з рішенням ЦК КП(б)У та УШПР, було сформовано оперативну групу у складі М.М. Гончарова та М.Т. Лукашова із завданням: «Встановити місце дислокації партизанів Сумської області та сформувати партизанські загони в регіоні»¹. Після десантування в районі озера Валовня у Брянських лісах, групі вдалося налагодити контакт з дрібними партизанськими підрозділами Сумщини та оформити 4 партизанських загони: 2-й Середино-Будський, 2-й Хільчанський, 5-й Червоний (Есманський) та Грем'яцький². Тут потрібно зазначити, що колектив науково-довідкового видання «Україна партизанська» вказує час створення вказаних загонів (крім 5-го Червоного), як не раніше жовтня 1942 р.³, що підтверджує відсутність зв'язку з УШПР, а також їхню пасивність та бездіяльність. Уже в серпні 1943 р. з'являється дедалі більше повідомлень про відновлення їхньої активної партизанської боротьби. В ніч на 14 серпня диверсантами 2-го Хільчанського партизанського загону було заміновано ділянку залізничного роз'їзду Зноб – Чигинок (Північна Сумщина), в результаті чого було підірвано автодрезину з 20 гітлерівцями⁴. Цією ж диверсійною групою наприкінці серпня було заміновано залізницю на ділянці Зноб – Вітемля (Південна Брянщина) в районі с. Нововасилівки та підірвано ворожий ешелон⁵.

¹ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза.1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К: Наукова думка, 1988. – С. 194.

² Там само. – С. 194 – 195.

³ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 207 – 212.

⁴ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза.1941 – 1945. Сборник документов и материалов / Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К: Наукова думка, 1988. – С. 174.

⁵ Там само. – С. 176 – 177.

У цей же час на території Чернігівщини партизани розгорнули не менш бурхливу діяльність. На початку 1943 р. розпочав бойовий шлях партизанський загін «За Батьківщину» під командуванням І.М. Бовкуна (6 серпня 1943 р. реорганізований у з'єднання). До середини 1943 р. його партизанами було пущено під укіс 36 ешелонів противника на залізничних гілках Ніжин – Київ та Ніжин – Чернігів¹. Ще раніше, на межі 1942 – 1943 рр., загоном було проведено рейд селами Лосинівського, Ніжинського, Козелецького та Носівського районів Чернігівської області. В серпні 1943 р. бійцями партизанського загону ім. М.І. Кутузова Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова в районі села Радвиного (Щорський район) було проведено 2 диверсії на залізничній ділянці Гомель – Бахмач, в результаті чого було знищено 2 паровози 8 вагонів та 2-х гітлерівців². Однією з найефективніших диверсійних груп Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка став підрозділ на чолі з І.Є. Цимбалістом, яким лише за першу половину серпня 1943 р. було знищено 4 паровози, 6 вагонів з озброєнням, 10 платформ з танками та автомашинами, 3 вагони з провіантом, 5 вагонів із зерном та 11 вагонів із зерном пошкоджено³. В Новобасанському та Бобровицькому районах Чернігівщини, а також прилеглих районах Київщини на середину 1943 р. на повну силу розгорнув бойові дії партизанський загін ім. М.О. Щорса Новобасанського району під командуванням О.Є. Кривця. В одній із своїх перших бойових операцій щорсівці захопили 28 автомобілів. З цього часу загін став механізованим і партизани мали можливість здійснювати свої бойові, розвідувальні, диверсійні акції в Чернігівській, Київській та Полтавській областях. У загону не було ніякого радіозв'язку з Великою землею, вибухівку для диверсій виготовляли самотужки, але змогли

¹ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 177 – 178.

² ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 60.

³ ЦДАГО України, ф. 94, оп. 1, спр. 4, арк. 89 – 92.

підірвати 23 ешелони противника на місцевих залізничних комунікаціях¹. Заслуговує на увагу і партизанський загін під командуванням Є.Х. Соколовського, який з квітня 1943 р. діяв на території Варвинського району, а з серпня 1943 р. – в Іваницькому районі Чернігівщини. До моменту розформування, 20 вересня 1943 р., загоном, згідно зі звітом, було знищено більше 700 гітлерівців та колаборантів².

Сприятливим для партизанів став і той факт, що і Чернігівська, і Сумська області були включені в окрему воєнну зону, яка перебувала під владою німецького Вермахту³. Територіальними органами військової адміністрації, як зазначає сумський історик В. Нестеренко «були комендатури кількох типів: головні польові комендатури (у регіоні на вересень 1942 р. така комендатура була у м. Конотопі); їм підпорядковувалися польові комендатури (фельдкомендатури); останнім – гарнізонні (місцеві) комендатури I і II (орткомендатури). В середньому кожній польовій комендатурі підлягали 15 – 20 районів, місцевій – 4-5»⁴. Він же, спираючись на документальні матеріали ЦДАВО України, вказує, що «у донесенні 197-ї польової комендатури, яка діяла на Чернігівщині, не без певного пафосу повідомлялося, що розміри ввіреної їй території у 60 тис. км² відповідають розмірам території Голландії та Бельгії з 46 районами, 5 містами, 1157 сільськими громадами і населенням 1695675 осіб»⁵.

Період з кінця 1942 до кінця 1943 року став етапом корінного перелому не тільки на німецько-радянському фронті, а й періодом найвищої активності

¹ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – С. 202.

² Там само. – С. 203.

³ Політична історія України. XX ст.: у 6 т. / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т.4. Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – 2003. – С. 339.

⁴ Нестеренко В. Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – початку 1942 рр. / В. Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII-XIX. – С. 106 – 111.

⁵ Там само. – С. 106 – 111.

радянського партизанського руху на території Північно-Східної України. Централізація в організації боротьби та безпосередня близькість до лінії фронту дали змогу розгорнути широкомасштабну бойову та диверсійну війну з руйнації й дестабілізації найближчого ворожого тилу в період переломних військових кампаній Другої світової війни. Визначальною рисою зазначеного періоду стала передислокація партизанських формувань Чернігівщини й Сумщини на терени Північно-Західної й Центральної України, а також участь у скоординованих операціях УШПР та ЦШПР, направлених на розширення свого впливу на окупованих територіях.

4.3. Боротьба радянських партизанів Північно-Східної України проти окупантів під час битви за Дніпро

Стрімкий наступ частин Червоної армії в серпні – вересні 1943 р. спричинив швидкий вихід радянських військ до лінії Дніпра, що, в свою чергу, активізувало партизанські формування Чернігівщини та Київщини.

Партизанська війна на території Середньої Наддніпрянщини тривала впродовж усієї нацистської окупаційної політики. Першими на шлях збройної боротьби стали партизанські загони з кадрових співробітників НКВС та радянського партійного й комсомольського активу ще в період оборони Києва. Сформовані у липні-вересні 1941 р., вони майже усі, у силу різних обставин, припинили свою діяльність у перший же рік війни. Новий сплеск боротьби відбувся наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р., коли регіон став транзитним переходом для великих партизанських з'єднань Чернігівщини та Сумщини, що рухалися на Правобережну Україну.

З наближенням фронту значна кількість партизанських загонів та підпільних організацій ще більше активізували свою діяльність, переходячи навіть до відкритої збройної боротьби. Так, у лютому 1943 р. відбулося таке повстання проти ворога на Прилуччині. Партизани захопили містечко Варву

та декілька навколишніх сіл¹. Через місяць за участі 1143 осіб спалахнув Вищедубечанський район Київщини². Особовим складом партизанського загону С.Є. Науменка було розгромлено нацистський гарнізон та відновлено радянську владу в семи селах району та трьох населених пунктах Остерського району Чернігівщини, про що є свідчення у «Довідці про підпільну роботу та партизанську боротьбу по Вищедубечанському району»: «Таким чином, у звільнених партизанським загonom селах Завалівка, Чернин, Новосілки-Дніпрові, Ошитки встановлена радянська влада, обрані органи влади, виділена самоохорона села. Ці села не виконували на німців ні поставок, ні податків. З 25 до 30 березня встановлена була Радянська влада в селах Жукин, Сувид та Боденьки Вищедубечанського району»³.

Одним із найважливіших чинників партизанської допомоги наступаючим військам восени 1943 р. стало спорудження, утримання або захоплення переправ через Десну, Дніпро і Прип'ять, розширення плацдармів на Правобережжі, а також руйнування комунікацій найближчого тилу. 9 вересня 1943 р. Українським штабом партизанського руху перед Полтавським партизанським з'єднанням ім. В.М. Молотова, Чернігівськими партизанськими з'єднаннями ім. М. Коцюбинського та «За Батьківщину», дрібнішими партизанськими загонами та групами регіону було поставлено завдання використовувати власні сили в битві за Дніпро та на Правобережжі.

15 вересня 1943 р. Військова рада Воронезького фронту затвердила розроблений раніше УШПР план використання партизанів у бойових діях на

¹ Дахненко М. Взаємодія партизанів з воїнами Червоної армії під час визволення Середньої Наддніпрянщини від нацистських окупантів (1943 – 1944 рр.) / М. Дахненко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО Ін-т воєнної історії. – К., 2012. – С. 638 – 641

² Держархів Київської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 13, арк. 54.

³ Довідка про підпільну роботу та партизанську боротьбу по Вищедубечанському району. – Арк. 10 // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19486. – Д-4325.

лінії Дніпра. План передбачав надання допомоги воїнам у спорудженні переправ, виявлення зручних місць для подолання річок, утримання їх партизанами до підходу регулярних військ тощо¹. Усього для участі в намічених бойових діях «передбачалося залучити 11 партизанських формувань загальною чисельністю понад 17 тис. бійців, котрі мали на озброєнні 120 гармат і мінометів, 50 ПТР (протитанкових рушниць), 500 кулеметів тощо»².

Героями битви за Дніпро стали 2605 бійців і командирів Червоної армії³, серед них знайшлося місце і сімом учасникам партизанського внеску в перемоги осені 1943 р. Шестеро були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу одним указом від 4 січня 1944 р., а К.С. Гнідашу це звання було присвоєно 24 березня 1945 р. (посмертно). У нагородних документах багатьох учасників, як наприклад у І.М. Бовкуна, було чітко вказано: «За успішне виконання бойових операцій по захопленню переправ на річках Дніпро і Десна та утримання їх до приходу частин Червоної Армії присвоєно звання Героя Радянського Союзу»⁴.

Усього радянськими партизанськими формуваннями України було захоплено, організовано та утримано 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні,

¹ Дахненко М. Взаємодія партизанів з воїнами Червоної армії під час визволення Середньої Наддніпряни від нацистських окупантів (1943 – 1944 рр.) / М. Дахненко // Воєнна історія Середньої Наддніпряни: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО Ін-т воєнної історії. – К., 2012. – С. 638 – 641.

² Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944). / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 170.

³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 285.

⁴ Характеристика на представника УШПР при Військовій Раді 1-го Українського фронту підполковника І.М. Бовкуна. 26.05.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті¹. У подальшому ці переправи слугували частинам Червоної армії переходами, партизанськими зонами у ворожому тилу та відіграли важливу роль у захопленні плацдармів. Партизани проводили бойові частини через болотисті місця, брали участь у прокладанні шляхів для проходження автотранспорту й артилерії.

10 переправ для частин та підрозділів 13-ї та 60-ї армій Центрального фронту через Дніпро та Прип'ять було організовано Чернігівським партизанським з'єднанням ім. М.М. Коцюбинського, зокрема, загонами ім. С.М. Будьонного, «Перемога» та ім. М.С. Хрущова було організовано 3 переправи на човнах і поромі в районах Зимовища, Кривої Гори і Старосілля².

Партизанським з'єднанням ім. М.О. Щорса Чернігівської області у вересні 1943 р. було організовано 2 переправи через Дніпро в районах Окунінова й Верхніх Навозів та забезпечено їхню охорону³. Моменти форсування Десни й Дніпра радянськими солдатами знайшли своє відображення вже в повоєнних спогадах Ю.О. Збанацького: «Партизанські розвідники першими зустріли червоноармійців і вивели їх на переправу через Десну біля села Надинівка. Радянські воїни відмовлялися вірити, що німців

¹ Курас И.Ф. Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 108; Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 274; Дахненко М. Взаємодія партизанів з воїнами Червоної армії під час визволення Середньої Наддніпрянщини від нацистських окупантів (1943 – 1944 рр.) / М. Дахненко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО Ін-т воєнної історії. – К., 2012. – С. 638 – 641.

² Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 88.

³ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 110.

поблизу немає. Не марнуючи жодної хвилини, розвідрота, яка першою ступила на деснянський берег, негайно продовжила свій шлях до Дніпра...»¹.

У підпільній та розвідувальній роботі зі з'єднанням ім. М.О. Щорса взаємодіяв партизанський загін Кіма (К.С. Гнідаша). До листопада 1943 р. його диверсантами було висаджено в повітря електростанцію у Чернігові, пущено під укіс 21 військовий ешелон противника, потоплено на Дніпрі та Десні 10 пароплавів і 14 барж. Розвідникам Кіма належить заслуга у своєчасному розкритті системи оборонних споруджень «Східного валу».

7 листопада 1943 р. К.С. Гнідаш, вітаючи з визволенням Києва Ю.О. Збанацького, вказав на нове завдання, що вже чекає на нього, та висловив побажання зустрітися з бойовим другом уже «після війни в рідному місті Києві»². Але 19 червня 1944 р. К.С. Гнідаш, прориваючись із групою розвідників із ворожого оточення, був важко поранений у бою. Щоб уникнути полону, підірвав себе гранатою.

До моменту підходу Червоної армії утримували дві переправи через Дніпро в районі сіл Теремки та Домантове й одну переправу на Прип'яті партизани Чернігівського партизанського з'єднання «За Батьківщину»³. Начальник УШПР комісар Державної Безпеки Т.А. Строкач, характеризуючи бойову діяльність командира з'єднання І.М. Бовкуна, вказав: «Під час наступу частин Радянської Армії тов. Бовкун своїм з'єднанням захопив і утримав три переправи через річки Десну, Дніпро і Прип'ять та з 19 до 25 вересня 1943 р., ведучи оборону проти військ противника, забезпечив

¹ Збанацький А.Г. Заграва над Десною / А.Г. Збанацький. – К.: Профінформ. – 2008. – С. 129.

² Лист майора К.С. Гнідаша, офіцера розвідувального відділу 1-го Білоруського фронту, командира партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса Ю.О. Збанацькому. – 07.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-212105. – Д-34741.

³ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 88.

передовим частинам Червоної армії переправу на праві береги річок»¹. Він же відзначив і командира 1-го полку партизанського з'єднання «За Батьківщину» О.І. Шевирьова: «Під час виконання бойового завдання з форсування річок Дніпра та Десни його полк знищив караван німецьких суден у кількості трьох пароплавів, двох катерів та двох барж, застосувавши останні для наведення переправи через Десну. Підрозділи Шевирьова першими переправилися на правий берег річки Дніпро і два дні з боями, за шаленого бомбардування з повітря, утримували ними ж організовані дві переправи аж до підходу частин Червоної армії»².

Для більшої ефективності у наступі на Київ повинні були взяти участь і дві ударні партизанські групи на чолі з М. Наумовим і О. Сабуровим³, а також зведена група з партизанських формувань Київщини, перед якою стояло завдання «осідлати» водні артерії. Уже 18 вересня 1943 р. командири партизанських з'єднань Правобережжя отримали відповідні бойові накази щодо їхньої участі в Київській наступальній операції. Декілька примірників наказу за № 008450 зберігаються у фондовій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»⁴. Один із них було адресовано командиру Житомирського партизанського з'єднання генерал-майору О. Сабурову: «Рішенням Ставки Верховного Головнокомандування Вашому з'єднанню у повному складі до 25 вересня 1943 р. зосередитися в лісах над р. Тетерів у районах Іванкова, ст. Тетерів, Бородянки, що в 60 км на північний-схід від Києва. До цього часу

¹ Характеристика на представника УШПР при Військовій Раді 1-го Українського фронту підполковника І.М. Бовкуна. 26.05.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.

² Бойова характеристика на командира 1-го полку партизанського з'єднання «За Батьківщину» О.І. Шевирьова. 12.06.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-90421. – Д-16592.

³ Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 274.

⁴ Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18 сентября 1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-24066. – Д-4924.

у вказаний район прибудуть і перейдуть у Ваше розпорядження: Вінницьке партизанське з'єднання (командир Я. Мельник), партизанське з'єднання ім. І.Ф. Боровика (командир В. Ушаков) та Волинське партизанське з'єднання ім. В.І. Леніна (командир Л. Іванов)»¹.

Такого ж змісту наказ отримало і командування Вінницького партизанського з'єднання, лише з допискою, що вони переходять під командування О. Сабурова². В обох випадках зазначено фронт дії та вказано місце розташування та участі інших партизанських формувань: «Праворуч від Вас у межах залізниці Коростень-Київ, траси Житомир-Київ буде діяти група з'єднань генерал-майора М. Наумова із завданням ударом із заходу та південного-заходу сприяти частинам Червоної армії. Ліворуч – з'єднання партизанських загонів Київської області ім. М.С. Хрущова. Партизанський загін ім. М.О. Щорса Новобасанського району та партизанський загін ім. В.І. Чапаєва № 2 захоплюють переправу противника через р. Дніпро у с. Сваром'я»³.

У майбутньому ні групі О. Сабурова, ні групі М. Наумова не вдалося виконати поставлених перед ними завдань, але, незважаючи на труднощі, їм удалося відтягнути на себе досить значні сили противника. Так, 24-25 вересня 1943 р. ударна партизанська група під командуванням М. Наумова вийшла в район ст. Спартак (50 км на північний захід від Києва), але змушена була відійти під ударами переважаючих сил противника. Через місяць була зроблена наступна спроба, результатом якої став вихід до Козинського лісу (2 км на південь від Клавдієвого), але партизани знову були атаковані

¹ Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18 сентября 1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-24066. – Д-4924.

² Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18 сентября 1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-39259. – Д-8810

³ Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18 сентября 1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-39259. – Д-8810.

противником. 2 листопада 1943 р. після низки боїв наумівці відійшли від Києва¹.

Виконати поставлене перед ними завдання вдалося лише з'єднанню партизанських загонів Київської області ім. М.С. Хрущова та загонам північної Київщини. У своєму зверненні до них начальник УШПР Т.С. Строкач зазначив: «Вітаю Вас з успішним виконанням завдання тов. Сталіна із забезпечення переправи частин Червоної Армії через річку Прип'ять. Для виконання другого не менш важливого бойового завдання негайно виступайте для зосередження в лісах на правому березі р. Тетерів у районі Іванків»².

Після форсування Дніпра та визволення Києва з чернігівських та сумських партизанів продовжили свою діяльність лише Полтавське партизанське з'єднання ім. В.М. Молотова (командир – М.Г. Салай) та партизанське з'єднання ім. Й.В. Сталіна (командир – М.І. Шукаєв). Уже 28 листопада 1943 р. на ім'я командира Полтавського партизанського з'єднання було направлено чергового листа-блискавку зі словами вдячності за вже надану допомогу та з новим бойовим завданням: «ЦК КП(б)У і Військова Рада 1-го Українського фронту пропонують Вам негайно розпочати спільну з 60-ю армією підготовку (під загальним командуванням генерал-лейтенанта І.Д. Черняховського) для нанесення удару по ворогу, який наступає на Коростенському напрямку»³. Інші ж опинилися в радянському тилу або ж зустрілися з частинами Червоної армії і в

¹ Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944). / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – С. 173.

² Молния Ушакову, Покровському, Чепурному, Хитриченко. – 28.09.1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-12762. – Д-2484.

³ Телеграма начальника УШПР, 1-го секретаря ЦК КП(б)У, командувача 1-м Українським фронтом командира Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова, командувачу 60-ї армії. 28.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19253. – Д-4226.

подальшому були розформовані¹. Згідно зі звітом М.С. Хрущова «Про бойові дії партизанів України за період з 1 серпня до 1 жовтня 1943 р.», частинам Червоної армії було передано 7779 партизанів, які брали участь у захопленні та утриманні переправ через річки «Мокрого трикутника», з усім озброєнням².

Таким чином, реконструкція подій та науковий аналіз дозволяють зробити висновок про важливість партизанської діяльності восени 1943 р., а також відзначити керівну роль УШПР в організації боротьби партизанів України. Битва за Київ та форсування Дніпра продемонстрували якісно новий рівень та ефективність партизанської війни. При повній мобілізації сил та всебічній підтримці з боку армії партизани змогли чітко скоординувати свої бойові удари, зробивши вагомий внесок у перемогу в одній із найбільших військових операцій в Україні.

Загалом, за період 1941 – 1943 рр. партизанами Північно-Східних областей України було зроблено великий внесок у загальний розвиток руху Опору в Радянському Союзі та в Україні зокрема. Постійно перебуваючи в безпосередній близькості від лінії фронту на перехресті надважливих комунікацій, використовуючи природний фактор, блискуче знання місцевості, раптовість і несподіваність ударів вони зуміли нав'язати окупантові свою тактику ведення «малої війни». Впродовж усього періоду окупації партизанському рухові Північно-Східної України вдалося трансформуватися із розрізнених загонів з епізодичним характером бойових дій у таємний або невидимий фронт з чітко скоординованим зв'язком з керівними центрами. Зважаючи на ці фактори, можна зауважити, що партизани Чернігівщини й Сумщини в останній рік окупації стали масовим явищем, направленим на боротьбу проти нацистської окупаційної влади, жорстке протистояння з

¹ Білоус О.П. Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.) / О.П. Білоус // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 101 – 113 [стор. доступу: <http://vim.gov.ua>].

² ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 189, арк. 171.

підрозділами української допоміжної поліції, охоронних підрозділів цивільної адміністрації та військових формувань Вермахту. Певною мірою їм вдалося дезорганізувати тили ворога та допомогти частинам Червоної армії у вирішальні моменти боїв на Східному фронті.

ВИСНОВКИ

У силу свого геостратегічного положення українські землі протягом останніх століть часто ставали ареною бойових дій армій інших країн та базою людських і матеріальних ресурсів для ворогуючих сторін. Друга світова війна в черговий раз стала підтвердженням наведеного твердження. Вона виявилася серйозним випробуванням для українського суспільства, поставила його на межу свого існування, причому як з німецького, так і з радянського боків. Частиною цього випробування стала діяльність радянських партизанських формувань в УРСР, зокрема на території Північно-Східної України, де їхня присутність набула не лише значного військового значення, а й перейшла у політичну площину.

На основі аналізу та узагальнення архівного матеріалу, актуалізованої історіографічної бази, періодичної преси, мемуарів та відповідно до поставлених завдань дисертант дійшов таких висновків:

1. Незважаючи на чисельність мемуарної літератури, наукових публікацій, присвячених цій темі, відчувається недовивченість системи розвитку партизанського руху, особливо в початковий період. До сьогодні практично повністю поза увагою залишалася велика кількість напрямів партизанської діяльності. Історична наука, акумулювавши фактаж, накопичений радянською та пострадянською історіографією, достатньо детально схарактеризувала події радянського партизанського руху в Україні, зокрема в північно-східній її частині, запропонувала загальну оцінку тих подій. Літопис проблеми помітно збагатився новими знаннями і узагальненнями. Однак проведений історіографічний аналіз досліджуваної теми дає підстави стверджувати, що поставлена у дисертації проблема до цього часу не була предметом спеціального комплексного вивчення.

У процесі евристичної роботи було опрацьовано 20 фондів двох центральних та трьох обласних архівосховищ України, а саме ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДАКО, ДАСО, ДАЧО. Документальний масив, що

знаходиться на зберіганні в цих фондах, практично повністю складається з оригінальних документів різних партизанських відомств і органів української радянської влади воєнної доби. Незважаючи на широкий розвиток партизанського руху в регіоні, діяльність радянських партизанів досить скупо представлена в обласних архівах, адже більшість документальних матеріалів після війни було передано до Партийдного архіву Інституту історії партії при ЦК КП(б)У (тепер – ЦДАГО України). На окрему увагу при дослідженні радянського партизанського руху Північно-Східної України, заслуговують і свідчення та спогади учасників подій, що зберігаються у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Зараз його партизанська фондова колекція нараховує близько 8 000 одиниць музейних предметів. В її основу лягли документи з архіву УШПР, що свого часу стали базою Республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників».

Джерельна база дослідження включає як раніше опубліковані, так і ті матеріали, котрі ще не введені до наукового обігу. Автор класифікує джерела за принципом їхнього фондоутворення та походження, виділяючи основні їхні групи. У своїй сукупності джерела складають різнопланову структуру документального забезпечення проблеми. Джерельна база дисертації є достатньо широкою для створення комплексного дослідження та всебічного наукового аналізу, що дає можливість об'єктивного висвітлення періоду створення та діяльності радянських партизанських формувань та теренах Північно-Східної України.

2. Досліджуючи вплив суспільно-політичних умов та ідеологічних чинників на становлення і розвиток радянського партизанського руху на території Північно-Східної України, потрібно зазначити, що, незважаючи на колізії кінця 1930-х рр., у перші тижні війни на території Північно-Східної України вдалося створити мережу партизанських формувань. Відзначимо, що це було політичне і військове рішення, ідеологічні фактори набирають ваги

вже у другий рік війни, коли наявні партизанські й диверсійні формування «допомогли» місцевому населенню викликати глибоке несприйняття окупаційної влади. Позитивним імпульсом для комуністичної системи стала сама наявність підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли від імені радянського уряду, підвищуючи цим авторитет ВКП(б) та її керівництва в очах світової громадськості та слугуючи символом незламності більшовицького ладу. Коли розпорошене існування партизанських загонів, підпорядкованих різноманітним державним і партійним структурам не дало бажаного результату, визначальним поштовхом у розвитку партизанського руху стало створення УШПР та подальша централізація руху Опору.

Радянський партизанський рух Північно-Східної України впродовж усього періоду збройного протистояння був строкатим як із погляду охоплених ним соціальних верств, так і в плані мотивації їхньої боротьби. На самому початку війни – це бійці, організовані за вказівками партійних і комсомольських комітетів, та добровольці, що почали боротьбу з патріотичних та ідейних міркувань, а також червоноармійці – оточенці та втікачі з таборів для військовополонених. У 1942 р. рух Опору поповнився великою кількістю місцевого населення, мобілізованого самими партизанськими загонами, а в 1943 р. загоны й з'єднання наповнили колишні поліцаї з числа місцевих жителів та колишні військовополонені, які раніше не вважали за потрібне брати участь у діяльності партизанів. Найбільш підготовленими до партизанської війни були військовослужбовці, які в силу різних обставин долучилися до руху Опору, та кадрові співробітники НКВС, які напередодні десантування пройшли спеціальну підготовку. Найбільш дієвими стали ті, хто прийшов у партизанський рух із патріотичних та ідейних мотивів, а також задля помсти окупантові. Порівнюючи чисельний склад ворогуючих сторін на території Північно-Східної України, навіть не звертаючись до підрахунків німецької сторони, можна констатувати, що, починаючи з 1942 р., радянські партизани чисельно майже не поступалися своїм супротивникам. Такий паритет лише зрідка порушувався однією чи

іншою стороною під час проведення диверсійних акцій чи каральних експедицій.

У ході дисертаційного дослідження було визначено такі етапи розвитку радянського партизанського руху на території Північно-Східної України:

- початковий етап партизанської діяльності (червень 1941 р. – червень 1942 р.) характеризувався створенням винищувальних батальйонів та партизанських і диверсійних груп по лінії НКВС та ЦК КП(б)У, формуванням самоорганізованих «стихійних» партизанських загонів та об'єднанням окремих малочисельних підрозділів воїнів Червоної армії, які так і не змогли перейти лінію фронту в результаті Київського котла;
- другий етап партизанської боротьби (червень 1942 р. – липень 1943 р.) характеризувався створенням 20 червня 1942 р. УШПР, та подальшою централізацією руху Опору, що в свою чергу слугувало значним сплеском для активізації боротьби;
- третій етап протистояння (липень – вересень 1943 р.), значно менший у часовому проміжку, але не менш важливий за ефективністю діяльності. Головним завданням партизанських формувань восени 1943 р. стало захоплення й утримування переправ головних річкових артерій «Мокрого трикутника».

3. Взаємовідносини між партизанами й місцевим населенням залишалися досить складними протягом усього періоду окупації. Від відкрито ворожого ставлення місцевого населення до партизанів на початку війни, до глибокого неприйняття гітлерівської влади наприкінці окупації. Загравання на початковому етапі війни окупаційної влади з населенням Чернігівщини й Сумщини, випускання з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відновлення роботи релігійних конфесій, створення українських громадських організацій, видання україномовної преси помітно утримувало його від участі у радянському партизанському русі. У певних прошарків місцевого суспільства зміцнилися антирадянські настрої, зародилася віра в

доцільність співпраці з нацистською Німеччиною. Для місцевого населення прибулі з лісів Брянщини, Клетнянщини та Злинківщини партизанські формування Північно-Східної України були чужим елементом, вони сприймалися як бандити, котрі породжували криваві протистояння не стільки з німцями чи угорцями, скільки з місцевою поліцією, сформованою з українських селян.

Намагаючись повернути на свій бік селянство, партизани постійно проводили диверсії, які дискредитували місцеве населення в очах окупантів, викликали з їхнього боку терор, унаслідок чого у регіоні було знищено більше ста сіл та десятки тисяч населення. Партизанам у перший рік своєї діяльності вдалося найголовніше – завдяки терору та залякуванню селянства вони повернули його на свій бік. Уже у другий рік війни, навіть не розділяючи ідеалів боротьби радянських партизанів, селянство стає надійним тилом та господарським резервом для «народних месників» Чернігівщини й Сумщини.

4. Реконструйовано основні напрями бойової діяльності партизанів Чернігівщини та Сумщини у 1941 – 1943 рр.:

- жорстке протистояння з підрозділами української допоміжної поліції, які, згідно з твердженнями ватажків великих з'єднань, були чи не найголовнішим супротивником;
- рейдова тактика ведення партизанської війни. Інновація полягала у швидкому марші з короткочасними наскоками на малочисельні ворожі гарнізони;
- за наявності в регіоні розгалуженої мережі магістральних автошляхів та залізничних колій було розгорнуто тактику війни на залізниці;
- для розпалювання ворожнечі між місцевим населенням та окупаційною владою переважна кількість бойових операцій проводилася на території містечок і сіл (як наслідок – велика

кількість спалених населених пунктів карателями у відповідь на дії «народних месників»).

5. Служба зв'язку та розвідка й контррозвідка партизанських підрозділів Північно-Східної України за період окупації еволюціонувала з одиничних представників у розлогу систему партизанського життя. Служба зв'язку була направлена на прорив інформаційного вакууму, в якому партизани перебували в перші місяці своєї діяльності, на збір інформації та створення розпорошених агентурних сіток поміж органів окупаційної влади, на постійний аналіз військової ситуації на території району їхніх дій. Розвідувальна діяльність з перших днів боротьби мала постійний вплив на всі сторони життя партизанських формувань: обстежувала маршрути руху загонів і з'єднань, встановлювала дислокацію продовольчих і майнових складів противника, використовувалася у масово-політичній роботі серед населення. Чітка робота контррозвідки й особливих відділів позначилася на превентивних заходах, направлених на уникнення військових та диверсійних акцій з боку ворога.

Шлях від допоміжного персоналу до окремої служби пройшло медично-санітарне забезпечення партизанських загонів. Медична допомога партизанам протягом усього періоду руху Опору на території Північно-Східної України мала свою специфіку, пов'язану з умовами ворожого тилу. На початковому етапі війни слабка організація медицини була непомітною за фактичною бездіяльністю усіх партизанських структур, а починаючи з др. пол. 1942 р. медичні структури партизанів наповнилися досвідченими кадрами, інструментарієм, медикаментами, що, в свою чергу, дало змогу значно підняти відсоток партизанів, які поверталися в стрій після поранень, а також локалізувати на початкових етапах спалахи епідеміологічних захворювань, що, в свою чергу, позитивно відбивалося на боєздатності загонів.

6. Радянсько-партизанський рух став активним учасником не тільки бойових дій, а й інформаційної війни між Радянським Союзом і нацистською

Німеччиною. Основні завдання партизанів у цьому напрямкові полягали в боротьбі за українське селянство, в агітації до антинацистської боротьби, у контрпропаганді. Яскраво це проявилось на Чернігівщині та Сумщині, де агітаційно-пропагандистська та масово-політична робота партизанів серед ідеологічних противників та місцевого населення стала важливим політичним фактором, що відіграв велику роль у розхитуванні та розвалі «нового порядку», в підриві тилу ворожих військ.

Незважаючи на політичне забарвлення, ідеологічну спрямованість, репресивну політику по відношенню до місцевого населення радянський партизанський рух, на нашу думку, значною мірою виконав своє завдання у регіоні. Учасники руху Опору на території Північно-Східної України зуміли якнайкраще використати сприятливий природний фактор, матеріальний ресурс, а головне – великі потенційні можливості місцевого населення для дестабілізації ситуації.

Завдяки використанню удоступненої історіографічної бази та архівного одукоментованого нарративу мети дисертаційного дослідження було досягнуто і поставлені завдання виконано. Таким чином, можемо констатувати що партизанський рух на території Північно-Східної України був важливим складником радянського руху Опору на теренах України. Адже саме Чернігівщина й Сумщина стали генератором «малої» війни, її стратегії й тактики, що згодом з успіхом використовувалася на території мало не всієї республіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України. Особливий сектор і організаційно-інструкторський відділ. Документи про підпільно-партизанський рух в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

Опис 19

1. Спр. 1. Протокол №1 засідання вузького ЦК КП(б)У. Стенограма виступу секретаря Чернігівського підпільного обкому партії О.Ф. Федорова. – 45 арк.

Опис 22

2. Спр. 63. Доповідні записки, довідки, спецповідомлення, листи НКВС УРСР в ЦК КП(б)У про проведення роботи з організації, керівництва та бойової діяльності партизанських загонів, боротьбу радянських патріотів з окупантами, про німецькі каральні органи та їхню боротьбу з партизанами, розповсюдження антирадянських листівок. – 174 арк.
3. Спр. 118. Звіти, доповідні та пояснювальні записки, донесення командирів партизанських загонів, зв'язкових, розвідників, комуністів, оточенців, в ЦК КП(б)У та НКВС УРСР про створення та діяльність партизанських загонів, більшовицьких і комсомольських організацій, про розташування ворожих військ, окупаційний режим, положення в промисловості та сільському господарстві на тимчасово окупованих німецькими окупантами територіях. – 214 арк.

4. Спр. 137. Переписка з ЦК ВКП(б), УШПР, органами НКДБ і НКВС УРСР, управлінням НКДБ у Київській та Ізмаїльській областях, контррозвідкою «СМЕРШ» з питань перевірки діяльності підпільних організацій, партизанських загонів і окремих громадян на тимчасово окупованих німецькими окупантами територіях. – 223 арк.
5. Спр. 542. Звіт Сумського обкому КП(б)У про діяльність підпільних партійних організацій і партизанський рух в Сумській області (вересень 1941р. – вересень 1943 р.). – 402 арк.
6. Спр. 870. Доповідні записки Оперативної групи ЦК КП(б)У при Військовій Раді Південно-Західного фронту, 4-го відділу НКВС про роботу з організації партизанських загонів, підпільних більшовицьких і комсомольських організацій, встановлення зв'язку з партизанськими загонами, отримання даних про стан в промисловості та сільському господарстві та іншим питанням. – 124 арк.

Ф. 56 – Колекція листівок періоду Великої Вітчизняної війни

Опис. 1

7. Спр. 114. Дорогі браття і сестри, які тимчасово знаходяться в рабстві німецьких фашистів. – 3 екз.
8. Спр. 378. Наказ Командуючого партизанським рухом в Україні. – 1 екз.
9. Спр. 382. До населення і поліції Середино-Будського району Сумської області. Звернення. – 1 екз.
10. Спр. 744. До солдатів козацьких сотень. – 2 екз.
11. Спр. 791. До старост, поліцейських, служників сільських управ і комендатур, до усіх тих, кого обдурили німецькі загарбники, хто зі страху служить ворогові. – 3 екз.
12. Спр. 865. До поліцаїв, жандармів, та так званих «козаків» і «добровольців» Березненського району. – 3 екз.

13. Спр. 896. До поліцейських, жандармів, старост, так званих «козаків», добровольців та інших, хто пішов на службу до німців. Звернення. – 2 екз.
14. Спр. 1142. До старост поставлених німцями. – 1 екз.
15. Спр. 1453. Копії листівок, звернень, закликів періоду Великої Вітчизняної війни. Документи отримані з партійного архіву Сумського обкому КПУ в 1961 р. – 111 арк.

Ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України

Опис 4

16. Спр. 189. Копії постанов ДКО, доповідних записок, звітів і довідок про бойову діяльність партизанських груп і партизанських загонів, що діяли в Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. – 361 арк.

Ф. 62 – Український штаб партизанського руху

Опис 1.

17. Спр. 1. Постанови ДКО СРСР про реформування Українського штабу партизанського руху (проект); наказ наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху», накази, вказівки, інструкції, оперативні зведення Головнокомандувача партизанським рухом Центрального штабу партизанського руху про збройну боротьбу в тилу противника, основні напрямки роботи УШПР. Положення про УШПР і штаби партизанського руху при Військових радах фронтів. – 122 арк.
18. Спр. 16. Доповідна записка ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан партизанського руху в Україні за період з 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р. та план заходів на весняно-літній період. – 82 арк.
19. Спр. 38. Листи начальника УШПР командирам і комісарам партизанських з'єднань В.А. Бегмі, Л.Є. Кизи, Я.І. Мельнику, С.Ф. Маликову, С.В. Рудневу, О.М. Сабурову та іншим про заходи

розвитку партизанського руху і активізацію бойових дій партизанів. Листи партизанів та інших осіб начальнику УШПР зі службових та особистих питань. Листування начальника УШПР з сім'ями партизанів з бойових та інших питань. – 161 арк.

20. Спр. 94. Списки партизанських загонів і груп, сформованих і направлених партійними органами, обласними управліннями НКДБ і НКВС УРСР, політвідділами армій Південно-Західного і Південного фронтів в тил ворога. – 124 арк.
21. Спр. 218. Копії перекладів директив, наказів, вказівки та інструкції німецько-фашистського командування з боротьби з партизанами. – 222 арк.
22. Спр. 252. Звіти, доповідні записки партизанських з'єднань під командуванням Ю.О. Збанацького, М.І. Наумова, М.М. Попудренка – Ф.І. Короткова – Г.С. Артозеєва, М.А. Рудича, О.М. Сабурова, М.Г. Салая, Р.Я. Сатановського, М.М. Тарануценка, О.Ф. Федорова, І.Ф. Федорова, І.О. Хитриченка, С.Д. Чижова, І.І. Шитова, окремих партизанських загонів і груп розвідувальної і контр розвідувальної діяльності. Список командного складу партизанських з'єднань О.М. Сабурова і О.Ф. Федорова, робітників розвідки партизанського з'єднання Я.І. Мельника. – 232 арк.
23. Спр. 275. Звіт розвідувального відділу про роботу за 1942 – 1944 рр. – 153 арк.
24. Спр. 1275. Вихідні шифротелеграми ЦК КП(б)У і РНК УРСР в Старобільську підпільним обкомам партії і обласним штабам партизанського руху, оперативним групам УШПР на фронтах, Саратовській спецшколі штабу, командирам партизанських з'єднань, загонів і розвідувально-диверсійних груп. – 236 арк.
25. Спр. 1784. Звіт медично-санітарного відділу УШПР про роботу з надання медичної допомоги партизанам України за 1942–1944 рр. – 225 арк.

Опис 4

26. Спр. 77. Облікова справа партизанського загону «За Батьківщину» Ямпільського району Сумської області під командуванням С.М. Гнибіді. – 22 арк.
27. Спр. 178. Облікова справа партизанського загону ім. Щорса Чернігівської області під командуванням О.Є. Кривця. – 51 арк.
28. Спр. 184. Облікова справа Кролевецького партизанського загону «Помста Стаханівців» Сумської області під командуванням М.В. Кудрявського (К.И. Онопченка). – 42 арк.

Опис 5

29. Спр. 114. Особові справи співробітників штабу і його підрозділів, представництв УШПР при Військових радах фронтів, бійців і командирів партизанських загонів і груп. – 243 арк.

Опис 8

30. Спр. 1. Директивні вказівки НКВС УРСР і переписка з НКВС СРСР, РНК УРСР, обласними управліннями НКВС УРСР про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів, посилення бойової та політичної підготовки особового складу та інших питань. Довідки і зведення оперативного штабу НКВС УРСР про хід формування, кількість, чисельний склад і озброєння винищувальних батальйонів УРСР, дислокації військових частин НКВС Київського округу. – 141 арк.
31. Спр. 5. Доповідні записки, довідки і зведення УНКВС УРСР по Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Чернігівській, і Чернівецькій областях про формування, чисельність, озброєння і бойову діяльність винищувальних батальйонів. – 191 арк.
32. Спр. 9. Списки партизанських загонів сформованими партійними органами НКВС. – 98 арк.

33. Спр. 22. Доклади прибулих із тилу ворога партизанів В.Є. Альошина, Н.Є. Мерзлікіна і К.В. Романова про бойові дії партизанських загонів під командуванням Загорулько і Євтушенко на території Чернігівської області. – 47 арк.
34. Спр. 65. Бойові накази штабу Південно-Західного фронту, доповідні записки, довідки, рапорти робітників 4-го управління НКВС УРСР, бійців і командирів 1-го партизанського полку НКВС щодо бойових дій в тилу ворога. – 256 арк.

Ф. 63 – Перша українська партизанська дивізія ім. двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака (Сумське партизанське з'єднання. Командири С.А. Ковпак, П. Вершигора)

Опис 1

35. Спр. 1. Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 6 вересня 1941 р. до 1 січня 1944 р. і додатки до нього (1-й екз.). – 91 арк.
36. Спр. 4. Звіти командування дивізії (з'єднання) про бойову діяльність і партійно-політичну роботу за період з 6 вересня 1941 р. до серпня 1944 р. – 210 арк.
37. Спр. 8. Накази по з'єднанню (до 20 серпня 1942 р. Путивльському об'єднаному партизанському загону) (22 вересня 1941 р. – 25 жовтня 1942 р.) – 303 арк.
38. Спр. 10. Накази (копії) по Сумському партизанському з'єднанню (до 20 серпня 1942 р. Путивльському об'єднаному партизанському загону). – 179 арк.
39. Спр. 54. Розвіддані по з'єднанню і з'єднань партизанських загонів під командуванням С.Ф. Малікова, М.І. Наумова, О.М. Сабурова, окремих загонів Орловської та Брянської областей (12.03.1942 р. – 10.11.1943 р.). – 124 арк.

Ф. 64 – Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання (Командир О. Федоров)

Опис 1

40. Спр 1. Звіт командування з'єднання Чернігівського й Волинського підпільних обкомів КП(б)У – бойової діяльності й партійно-політичної роботи загонів з'єднання за період з вересня 1941 р. до квітня 1944 р. з додатками. – 358 арк.
41. Спр. 56. Щоденник бойової діяльності Чернігівського обласного партизанського загону за період від серпня 1941 р. до 12 листопада 1943 р. – 339 арк.
42. Спр. 4. Накази, і розпорядження Центрального і Українського штабів партизанського руху. – 75 арк.

Ф. 65 – З'єднання партизанських загонів Житомирської області (Командир О. Сабуров)

Опис 1

43. Спр. 1. Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 1 листопада 1941 р. до 1 березня 1944 р. з додатками. – 300 арк.
44. Спр. 142. Накази по Житомирському партизанському з'єднанню. Накази по загону ім. XXIV- річчя РККА. – 145 арк.

Ф. 71. – Партизанське з'єднання ім. Й.В. Сталіна (Командир М.І. Шукаєв)

Опис 1

45. Спр. 3. Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу з'єднання за період з 27 серпня 1943 р. до 25 лютого 1945 р. – 126 арк.

Ф. 73 – Волинське партизанське з'єднання ім. В. Леніна (командир Л. Іванов)

Опис 1

46. Спр. 1. Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу партизанських загонів за період з 1 жовтня 1941 р. до 1 серпня 1944 р. з додатками. – 253 арк.

Ф. 93 – Чернігівське партизанське з'єднання ім. М. Коцюбинського (Командир М. Таранущенко)

Опис 1

47. Спр. 1. Зведення про бойовий і чисельний склад. Журнал обліку бойових операцій. Акт про передачу медичного майна у військову частину. Спецдонесення командирів загонів про відношення селянства до земельного закону німецької влади. – 30 арк.

48. Спр. 9. Листівки, заклики і звернення до населення, які видавалися і розповсюджувалися з'єднанням. Бойові листки – органи первинних і комсомольських організацій загонів з'єднання. – 17 арк.

Ф. 94 – Чернігівське партизанське з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка (Командир Ф.Я. Коротков)

Опис 1

49. Спр. 2. Звіт командування з'єднання про бойову діяльність і партійно-політичну роботу загонів з'єднання за період з 15 березня до 22 вересня 1943 р. та доповнення до нього (підсумки бойової й диверсійної діяльності загонів з'єднання, списки командного складу, загиблих і пропалих без вісті партизанів). – 29 арк.

50. Спр. 3. Звіти командирів загонів розвідки і контррозвідки, начальників санітарної частини і радіовузла, помічника комісара з'єднання з комсомольської роботи про організацію і діяльність розвідувальної служби з'єднання, робота радіовузла і комсомольської організації,

медично-санітарне обслуговування партизанів. Протокол № 2 партійних зборів первинної організації розвідувального взводу з'єднання. – 28 арк.

51. Спр. 4. Звіти загонів ім. Богуна, ім. С.М. Будьонного, ім. К.Є. Ворошилова, ім. С.М. Кірова, ім. М.І. Кутузова, ім. В.І. Леніна, ім. О.Я. Пархоменка, ім. Й.В. Сталіна, ім. О.В. Суворова, ім. Б. Хмельницького, ім. М.С. Хрущова, ім. В.І. Чапаєва, ім. М.О. Щорса у штаб з'єднання про бойові дії та партійно-політичну роботу за період їхньої діяльності. Звіт про роботу Чернігівської партизанської бригади за період з 13 до 16 вересня 1943 р. – 172 арк.

Ф. 95 – Полтавське партизанське з'єднання ім. В.М. Молотова (Командир М.Г. Салай)

Опис 1

52. Спр. 6. Звіти про роботу вузла зв'язку, медично-санітарної частини з'єднання за період з 24 січня до 7 грудня 1943 р. Звіт типографісткі-набірниці К.С. Захарової про виконану роботу за період з 15 травня 1943 р. до 15 травня 1944 р. – 31 арк.

***Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України***

Ф. 3676 – Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м. Берлін, м. Київ

Опис 4

53. Спр. 317. Доповідь головного керівника СС німецько-фашистському міністерству внутрішніх справ про боротьбу з партизанським рухом на окупованій території України. – 136 арк.

54. Спр. 476. Матеріали про діяльність німецько-фашистської поліції безпеки і СД у м. Києві та інших окупованих районів України. Доповіді, переписка, списки. – 1119 арк.

Ф. Р-4620 – Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни

Опис 2

55. Спр. 14. Накази, оголошення, донесення, звернення німецького управління до жителів Чернігівської області про збір врожаю, підтримку німецької армії, відношення до партизанів. – 73 арк.

Опис 3

56. Спр. 112. Звіт керівництва загону про діяльність партизанського загону «Перемога або смерть», виписки із газет загону, підтвердження очевидців про бойову діяльність партизан. – 63 арк.

57. Спр. 121. «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. А. Ковпака». Дисертація Слинька І.І. – 325 арк.

58. Спр. 128. «Партизанський рух в північній частині Сумської області і суміжних з нею районів Орловської області в 1941 – 1944 рр.». Дисертація Берлінського Д.Ю. – 319 арк.

59. Спр. 129. Доповідна записка, виписка із звіту, протоколи про роботу підпільного партійного комітету та партизанського загону Червоного району Сумської області. – 32 арк.

60. Спр. 148. «Бойова діяльність і військова організація партизанів України». Збірник документів (1941 р.). – 304 арк.

61. Спр. 200. Накази та виписки із наказів, звіти (копії) по Середино-Будському партизанському загону та з'єднань С.А. Ковпака та О.Ф. Федорова про дії партизанів. – 68 арк.

- Ф. КМФ-8 – Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях.*
62. Спр. 149. Звіти розвідки і карти просування німецьких, італійських та угорських військ територією України. – 295 арк.
63. Спр. 494 Трофейні німецькі документи. – 68 арк.

Державний архів Київської області

Ф. П-4

Оп. 1

64. Спр. 13. Звіт про роботу підпільних більшовицьких організацій та партизанських організацій та партизанських загонів Київської області (липень 1941 – березень 1944 рр.). – Т. 2. – 513 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. П-5 – Путивльський районний комітет Комуністичної партії України (1928 – 1988 рр.)

Опис 1

65. Спр. 165. Книга реєстрації облікових карток членів та кандидатів партії. – 23 арк.
66. Спр. 167-а. Протоколи загальних районних засідань Путивльської районної парторганізації. – 131 арк.
67. Спр. 167-в. Копії протоколів засідань бюро Путивльського районного комітету КП(б)У. – 438 арк.

Державний архів Чернігівської області

*Ф. Р-76 – Виконавчий комітет Менської районної ради депутатів
трудящих, місто Мена Чернігівської області, 1923 – 1941; 1943 – 1995.*

Опис 1

68. Спр. 525. Статті та спогади учасників Великої Вітчизняної війни. – 128 арк.

Ф. Р-1376 – Колекція «Чернігівщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»

Опис 2 «Партизанський рух»

69. Спр. 3. Виписки зі звіту про діяльність підпільних організацій КП(б)У, комсомольських організацій, антифашистських груп і партизанських загонів Чернігівської області в період тимчасової окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.) видані Чернігівським облпартархівом. – 14 арк.

70. Спр. 6. Матеріали про формування, склад та діяльність підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли на території Чернігівщини у роки німецько-фашистської окупації 1941 – 1943 рр. (доповіді, спогади, звіти, списки). – 73 арк.

71. Спр. 22. Про партизанський рух на території Добрянського району у роки Великої Вітчизняної війни (спогади партизанки М.А. Стаховцевої). – 7 арк.

72. Спр. 24. Листівки партизанів, що розповсюджувалися на території Чернігівської області (написані від руки, типографські відбитки). – 8 арк.

Ф. Р.-3621 – Редакція газети Деснянська правда – орган виконкому Чернігівської обласної ради народних депутатів, місто Чернігів Чернігівської області, 1932 – 1936; 1944 – 1993.

Опис 2

73. Спр. 82. Статті та спогади учасників Великої Вітчизняної війни присвячені 20-річчю розгрому німецько-фашистських військ на Волзі, про партизанський рух на Чернігівщині. Біографія М.І. Стратілата–55 арк.

***Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої
Вітчизняної війни 1941-1945 років»***

74. Боевые действия отряда им. 24-летия РККА Житомирского соединения генерал-майора Героя Советского Союза Сабурова Н.А. – 7 арк. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.

75. Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18.09.1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-24066. – Д-4924.

76. Боевой приказ Начальника Украинского штаба партизанского движения №008450. 18.09.1943 г. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-39259. – Д-8810.

77. Бойова характеристика на командира 1-го полку партизанського з'єднання «За Батьківщину» О.І. Шевирьова. 12.06.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-90421. – Д-16592.

78. Бойовий листок №8 партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23759. – Г-2415.

79. Бойовий листок №13 партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20770. – Г-1343.

80. Бойовий наказ УШПР щодо оволодіння переправ у період битви за Дніпро партизанськими з'єднаннями під командуванням

- Ю.О. Збанацького і М.М. Тарануценка. 18.09.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13301. – Д-2650.
81. Дисертація «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С.А. Ковпака (перший рік боротьби)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Слинька Івана Івановича. 1948. – 292 арк. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.
82. Довідка. «Воробйов рапортує». 29.05.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19459. – Д-4298.
83. Довідка. Донесення О.Ф. Федорова до УШПР. 24.06. 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19458. – Д-4297.
84. Довідка про чисельність діючих партизанських загонів, які мають зв'язок з УШПР станом на 29 грудня 1942 р. // Фонди МК НМІВВВ. – КН-13316. – Д-2664.
85. Довідка про підпільну роботу та партизанську боротьбу по Вищедубечанському району. – 12 арк. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19486. – Д-4325.
86. Довідка співробітника НКВС УРСР. 14.06.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15483. – Д-3359.
87. Довідка оперативного відділу Військової ради Південно-Західного фронту. 30.07.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19437. – Д-4246.
88. Доклад о боевой деятельности и партийно-политической работе партизанских отрядов Житомирской области (соединение Героя Советского Союза генерал-майора Сабурова) за время с 1 ноября 1941 г. по 1 марта 1944 г. – 260 арк. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.
89. Донесення №1721/43 «Огляд сутичок з бандами, диверсійних акцій, власних втрат корпусу охоронних військ Центральної армійської групи Вермахту». 24.10.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-12053. – Д-2407.
90. З Постанови ЦК КП(б)У «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ // Фонди МКНМІВВВ. – НД-10804.

91. Записка по «ВЧ» (партизанський отряд под командованием А.Н. Сабурова). 02.07.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-12749. – Д-2472.
92. Записка тов. Смірнову від Руднева С.В. 11.09.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20678. – Л-1911.
93. Заяви про вступ до загонів самооборони // Фонди МКНМІВВВ. – НД-19072. – НД-19078.
94. Зведення №1 Глухівського партизанського загону. 06.03.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-23946. – Д-4956.
95. Зведення про бойовий склад та озброєння Путивльського об'єднаного партизанського загону на 1 травня 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11604. – Д-2179.
96. Зведення про бойові дії партизанського загону ім. 24-ї річниці РСЧА. 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13212. – Д-2613.
97. Звернення комісара Сумського партизанського з'єднання Руднева С.В. до партизан з'єднання в ознаменування річниці створення партизанського загону. // Фонди МК НМІВВВ. – КН-11380. – Д-2009.
98. Лист К.С. Гнідаша Збанацькому Ю.О. 07.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-212105. – Д-34741.
99. Лист працівників Єлинської сільради до О.Ф. Федорова. 1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13070. – Л-1441.
100. Лист командира другого Чернігівського партизанського з'єднання М.М. Попудренка до дружини і дітей. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19442. – Д-4282.
101. Лист командира другого Чернігівського партизанського з'єднання М.М. Попудренка до дружини і дітей. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19443. – Д-4283.
102. Лист командира другого Чернігівського партизанського з'єднання М.М. Попудренка до дружини і дітей. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19444. – Д-4284.

103. Лист командира другого Чернігівського партизанського з'єднання М.М. Попудренка до дружини і дітей. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19445. – Д-4285.
104. Лист командування Путивльського об'єднаного партизанського загону секретарю ЦК КП(б)У тов. М.С. Хрущову // Фонди НМІВВВ. – КН-11358. – Д-1987.
105. Лист комісара Сумського партизанського з'єднання С.В. Руднева, до дружини. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11379. – Д-2008.
106. Лист майора К.С. Гнідаша, офіцера розвідувального відділу 1-го Білоруського фронту, командира партизанського з'єднання ім. М.О. Щорса Ю.О. Збанацькому. 07.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-212105. – Д-34741.
107. Лист начальника оперативного відділу УШПР М.Г. Салаю. 20.06.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15465. – Д-3341.
108. Лист старшого лейтенанта у відставці В.Є. Стьопіна до громадського діяча С.С. Смирнова. 24.02.1964 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-217896. – Д-36331.
109. Лист Є.Ф. Плевако, колишньої партизанки до О.Ф. Федорова. 1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13071. – Л-1442.
110. Лист школярки Г. Костюченко (з партизанської родини) до О.Ф. Федорова. 1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-13072. – Л-1443.
111. Мох, який використовували замість вати у санчастинах партизанських формувань // Фонди МКНМІВВВ. – НД-6008.
112. Нагородний лист О.М. Сабурова. 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-22953. – Д-4817.
113. Нагородний лист В.В. Павлова. 1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20428. – Д-4393.
114. Наказ по партизанському загону ім. 24-ї річниці РСЧА №191. 26.06.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15517. – Д-3393.

115. Наказ Командуючого партизанським рухом на Чернігівщині генерал-лейтенанта Орленка. м. Чернігів, листопад 1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11494. – Д-2078.
116. Наказ № 11 командира Путивльського партизанського загону від 18.10. 1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11336. – Д-1968.
117. Наказ по Путивльському партизанському загону №12. 19.10.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-21895. – Д-4589.
118. Наказ № 50 командира Путивльського партизанського загону від 11.12. 1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11337. – Д-1969.
119. Оголошення про покарання мешканців с. Баранівка, які здійснили на чотирьох солдатів Вермахту. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16355. – Л-1085.
120. Особисті документи Р.І. Трещотки – командира партизанського загону Подільського району м. Києва // Фонди МКНМІВВВ. – КН-36954 – 36955.
121. Підсумкове зведення про діяльність Путивльського об'єднаного партизанського загону від 20 вересня 1941 р. до 1 травня 1942 р. Травень 1942 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-11585. – Д-2160.
122. Підсумкова доповідь про бойову діяльність Кролевецького партизанського загону від 28 серпня 1941 р. до 15 грудня 1942 р. – Грудень 1942 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-20413. – Д-4384.
123. Підсумки бойових дій партизанського загону ім. М.О. Щорса від 26.08.1941 р. до 20.09.1943 р. 1943 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-13345. – Д-2691.
124. Посвідчення особи та особисті документи О.Г. Калініна – заступника командира партизанського загону «Перемога або смерть». // Фонди МКНМІВВВ. – КН-2215; КН-9491; КН-143894; КН-203381 – 203383.

125. Приказ №14 по операционной группе объединенных отрядах под командованием А.Н. Сабурова. 07.01.1942 г. // Фонды МКНМІВВВ. – КН-24022/2. – Д-4868/2.
126. Приказ №42 по партизанскому отряду им. 24-летия РККА. 01.02.1942 р. // Фонды МКНМІВВВ. – КН-24024. – Д-4870.
127. Приказ по партизанскому отряду им. 24-летия РККА. 09.07.1942 г. // Фонды МКНМІВВВ. – КН-15518. – Д-3394.
128. Про бої групи партизанських загонів України за с. Антонівку Ямпільського району (Сумщина). 29.06.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-12753. – Д-2479.
129. Про взяття 28 червня групою партизанських загонів України м. Ямполь (Сумщина). 02.07.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-12749. – Д-2472.
130. Про діяльність групи партизанських загонів України під командуванням Сабурова О.М. від 17 до 27 липня 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15535. – Д-3410.
131. Донесення Ковпака С.А., про 108 і 118 малярські дивізії. 23.08.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11502. – Д-2084.
132. Донесення Ковпака С.А., про зміст морального стану особового складу 3 батальйону 47 малярського полку // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11501. – Д-2083.
133. Про заходи у боротьбі з парашутними десантами і диверсантами на території УРСР. 25.06.1941 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-12745. – Д-2468.
134. Про збори, на яких прийнято рішення про створення Путивльського об'єднаного партизанського загону. 18.10.1941 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-21890. – Д-4586.
135. Про об'єднання партизанських загонів Корюківського, Холминського, Перелюбського, Рейментарівського районів у складі обласного загону. Липень 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-21885. – Д-4583.

136. Про передислокацію Чернігівського обласного партизанського загону ім. Сталіна Й.В. з Брянщини на Чернігівщину. 12.09.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11492. – Д-2076.
137. Радіограма командирам партизанських загонів на Чернігівщині (Попудренку М.М., Салаю М.Г., Таранущенку М.М., Бовкуну І.М.). 02.07.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19254. – Д-4227.
138. Радіограма командуванню Полтавського партизанського з'єднання ім. Молотова В.М. 28.06.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20892. – Д-4493.
139. Радіограма командуванню Полтавського партизанського з'єднання ім. Молотова В.М. 28.06.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20894. – Д-4494.
140. Радіограма командуванню Полтавського партизанського з'єднання ім. Молотова В.М. 15.07.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20895. – Д-4496.
141. Радіограма командуванню Чернігівського партизанського з'єднання. 27.07.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11490. – Д-2075.
142. Радіограма начальника УШПР Салаю М.Г., командиру Полтавського партизанського з'єднання ім. Молотова В.М. 08.06.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19257. – Д-4230.
143. Радіограма Управління НКВС по Сумській області заступнику наркома НКВС УРСР. 10.09.1941 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-15508. – Д-3381
144. Рік героїчної боротьби групи партизанських загонів Сумської області // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11380. – Д-2009.
145. Список загонів місцевої самоохорони, що були організовані партизанами-сабурівцями у Брянському лісі. 1942 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-15539. – Д-3414.

146. Спогади М.Д. Колгунова, командира загону самооборони с. Голубівка Середино-Будського району Сумської області. 1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-20406. – Д-4375.
147. Телеграма заступника наркома внутрішніх справ СРСР заступнику наркома внутрішніх справ УРСР (Про формування винищувальних батальйонів). 28.06.1941 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-15506. – Д-3382.
148. Телеграма начальника УШПР, 1-го секретаря ЦК КП(б)У, командувача 1-м Українським фронтом командирів Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова, командувачу 60-ї армії. 28.11.1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-19253. – Д-4226.
149. Телеграма О.М. Сабурова на ім'я М.С. Хрущова і Т.А. Строкача. 14.08.1942 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-15536. – Д-3411.
150. Характеристика на представника УШПР при Військовій Раді 1-го Українського фронту підполковника І.М. Бовкуна. 26.05.1944 р. // Фонди МКНМІВВВ. – б/н.
151. Шифрограма командування Сумського партизанського з'єднання Хрущову М.С., про хід Сталінського рейду // Фонди МКНМІВВВ. – КН-11359. – Д-1988.
152. Шифрограми в/х №11846, 11891, 11897, 11965, 11972. 03.12.1942 р. //– Фонди МКНМІВВВ. – КН-11360. – Д-1989.
153. Шифровка-розпорядження Батюку Я.П., секретарю підпільної організації м. Ніжина (Чернігівщина). 1943 р. // Фонди НМІВВВ. – КН-13087. – Д-2548.
154. Щоденник командира 1-го батальйону Тернопільського партизанського з'єднання ім. М.С Хрущова Н.Т. Сазановича. 1941 – 1943 рр. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-157193. – Д-22312.
155. Щоденник командира Київського партизанського загону К.В. Степанова. 1943 – 1944 рр. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-18181. – Д-25760.

156. Щоденник командира партизанської бригади ім. Й.В. Сталіна Г.М. Храмова. 1943 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-57950. – Д-12331.

Публікації джерел

157. Документи і матеріали // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №1(12). – С. 19 – 213.
158. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.
159. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК(1899 – 1986 гг.): У 15 т. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Изд. девятое, дополненное и исправленное. – М.: Политиздат, 1982 – 1989. – Т. 7: 1938 – 1945. – 1985. – 574 с.
160. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – К.: Политиздат Украины, 1976 – 1977. – Т. 2: 1941 – 1976. – 1977. – 1084 с.
161. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
162. ОУН-УПА на Сумщині: у 2 т. / Авт.-упор. Іванущенко Г.М.; Державний архів Сумської області, Центр досліджень визвольного руху. – Т.1. – К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2007. – 156 с.; Т. 2. – Суми, 2009. – 232 с.
163. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941-1944 / Кол. сост. В.С. Лозицкий и др. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2010. – 670 с.

164. Путивльщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)
Збірник документів та матеріалів / Уклад.: О. М. Рубанов. – Суми, ВВП
Мрія ТОВ, 2010. – 380 с.
165. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение
в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг.: Документы и
материалы. Т. 20(9) / Авт.-сост. А.С. Князьков и др. – М.: ТЕРРА, 1999.
– 672 с.
166. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины /
Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский
издательский союз, 2011. – 576 с.
167. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 –
1945 гг. Документы и материалы: у 3 т. / Д. Ф. Григорович, (сост.);
В. И. Юрчук и др. (ред. кол.). – Т. 1: Украинская РСР в первый период
Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). –
К.: Наукова думка, 1980. – 520 с.
168. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 –
1945 гг. Документы и материалы: у 3 т. / Д. Ф. Григорович, (сост.);
В. И. Юрчук и др. (ред. кол.). – Т. 2: Украинская РСР в период
коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября
1942 г. – конец 1943 г.). – К.: Наукова думка, 1980. – 520 с.
169. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его
пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944:
малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-
сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. –
430 с.
170. Сумская область в период Великой Отечественной войны
Советского Союза. 1941 – 1945. Сборник документов и материалов /
Сост: Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др. – К: Наукова
думка, 1988. – 440 с.

171. Україна в Другій Світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. / Упоряд. В.М. Косик. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Львівський державний ун-т ім. І.Франка, Ін-т української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського, 1997 – 2000. – Т. 1. – 1997. – 384 с.
172. Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упор.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.Є. Лисенко. – Чернігів: Лозовий В.М., 2013. – 496 с.
173. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 420 с.

Публікації у періодичній пресі

174. Бурмистенко М. Партизанская война против немецких фашистов на Украине / М. Бурмистенко // Правда. – 1941. – 25 июля.
175. Зленко А. Большевицское подполье на Украине // Партийное строительство. – 1942. – №3.
176. Корнійчук О.Є. Помстимося батьку / О.Є. Корнійчук // За Радянську Україну. – 1942. – № 21.
177. Ле І.Л. До зброї, до помсти / І.Л. Ле // За Радянську Україну. – 1941. – № 9.
178. Пономарьов Б. Партизанська війна на Карпатській Україні / Б. Пономарьов // Українська література. – 1942. – № 3 – 4.
179. Строкач Т.А. Іде війна народна / Т.А. Строкач // Комуніст. – 1942. – № 24.
180. Шкода Г. Завжди і всюди розвідуйте ворога / Г. Шкода // За Радянську Україну. – 1941. – № 18.
181. Шкода Г. Розстрілюйте фашистських стерв'ятників / Г. Шкода // За Радянську Україну. – 1941. – № 6.

182. Шкода Г. Невпинно руйнуйте ворожі тили / Г. Шкода, П. Тополя // За Радянську Україну. – 1941. – № 15.

Щоденники, мемуари

183. Артозеев Г.С. Партизанская быль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное изд-во МО СССР, 1954. – 272 с.
184. Базима Г.Я. Слідами великого рейду. Спогади партизана / Г. Я. Базима. – К.: Політвидав України, 1977. – 399 с.
185. Брайко П. Е., Калиненко О. С. Внимание, Ковпак! (докумен. повесть) / П. Е. Брайко, О. С. Калиненко. – М.: ДОСААФ, 1971. – 350 с.
186. Бринский А.П. Боевые спутники мои. / А.П. Бринский – Горький, Волго-Вятское книжное издательство, 1964. – 248 с.
187. Бринський А.П. По той бік фронту / А.П. Бринський. – К.: Політвидав України, 1976. – 352 с.
188. Кеніна М.І. Серце кликало до бою / М.І. Кеніна. – К.: Політвидав України, 1977. – 166 с.
189. Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат / С.А. Ковпак; літ. запис Є. Герасимова. – К.: Укрдержвидав, 1946. – 128 с.
190. Ковпак С.А. Воспоминания, очерки, статьи / С. Ковпак. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 388 с.
191. Ковпак С.А. Героические дела осоавихимовцев / С.А. Ковпак; лит. запись А. С. Палея. – М.: ДОСААФ, 1956. – 87 с.
192. Ковпак С.А. Из дневника партизанських походів / За ред. С. А. Ковпака. – М.: ДОСААФ, 1964. – 220 с.
193. Ковпак С.А. Партизанскими тропами / С.А. Ковпак; лит. запись А. С. Палея. – М.: Знание, 1965. – 62 с.
194. Ковпак С.А. Сталінський рейд / С.А. Ковпак; літ. запис Є. Герасимова. – М.: Воениздат, 1947. – 76 с.

195. Мацуй П.А. Говорит Большая земля / П.А. Мацуй, А.С. Хабло. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 304 с.
196. Мельник Я.І. 554 дня партизанской войны: дневник, документы / Я. І. Мельник – М.: ОАО Московская типография №6, 2006. – 240 с.
197. Наумов М.И. Хинельские походы / М. Наумов. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 352 с.
198. Павлов В.В. Генерал Орленко / В.В. Павлов. – М.: Политиздат, 1972. – 112 с.
199. Партизанская война на Украине. Дневники партизанских командиров партизанских отрядов и соединений (1941 – 1944). / Сост.: О. В. Бажан, С. И. Власенко и др. – М.: Центрполиграф, 2010. – 668 с.
200. Попудренко М.М. Щоденник / М. Попудренко. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – 146 с.
201. Руднев С.В. Легендарный рейд (Дневник о Карпатском рейде) / С. В. Руднев. – Ужгород: Карпаты, 1967. – 200 с.
202. Сабуров О.М. Відвойована весна / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1975. – 718 с.
203. Сабуров О.М. За лінією фронту / О.М. Сабуров. – Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1953. – 304 с.
204. Сабуров А.Н. Ради цели единой / А.Н. Сабуров. – М.: Знание, 1974. – 144 с.
205. Сабуров А.Н. Силы неисчислимы / А.Н. Сабуров. – М.: Политиздат, 1967. – 288 с.
206. Сабуров А.Н. У друзей одни дороги / А.Н. Сабуров. – М.: Политиздат, 1975. – 252 с.
207. Сабуров О.М. У тяжкі роки / О.М. Сабуров. – К.: Політвидав України, 1973. – 148 с.
208. Татаренко Л.С. Гром с Путивля. Сказание о Ковпаке и его боевых побратимах / Л.С. Татаренко. – К.: Радянський письменник, 1977. – 142 с.

209. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав УРСР, 1949. – 783 с.
210. Хабло О.С. «Шукач» виходить на зв'язок / О.С. Хабло, П.І. Позняк. – К.: Видавництво «Молодь», 1985. – 240 с.
211. Шеремет М.С. В лісах України / М.С. Шеремет. – К.: Укрдержвидав, 1944. – 94 с.
212. Шеремет М.С. В партизанських загонах / М.С. Шеремет. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – 164 с.
213. Шеремет М.С. Молоді месники / М.С. Шеремет; за ред. С.А. Ковпака. – К.: Молодь, 1949. – 110 с.
214. Шиян А.І. Партизанський край / А. Шиян. – К.: Дніпро, 1971. – 382 с.

ЛІТЕРАТУРА

Статистичні довідники та енциклопедичні видання

215. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / Глав. ред. М.М. Козлов; редколлегия: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин (зам. гл. ред.), В.И. Канатов (отв. секретарь) и др. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
216. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андронников, П. Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
217. Великая Отечественная война 1941 – 1945 гг. (сборник военно-исторических карт): в 3 ч. / В.И. Бормотова, и др. – М.: Издательський дом «Звонница-МГ», 2004 – 2011. Ч. 2. – 2004. – 144 с.
218. Вінок безсмертя: Книга-Меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова), В.А. Маняк (керівник колективу авт.-упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – 578 с.

219. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Справочно-статистические материал / [Ред. А.П. Белобородова]. – М.: Воениздат, 1963. – 623 с.
220. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: в 2 т. / Министерство обороны СССР. – М.: Воениздат, 1987 – 1988. – Т.1: Абаев – Любичев. – 1987. – С. – 911 с.
221. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2 т. / Министерство обороны СССР. – М.: Воениздат, 1987 – 1988. Т. 2: Любов – Ящук. – 1988. – 863 с.
222. Дважды герои Советского Союза [Текст]: альбом / В. С. Вуколов [сост.]. – М.: Воениздат, 1973. – 248 с.
223. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [Голов. ред. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967 – 1989. Сумська область / [ред. кол.: Макухін І.Я. (голова) та ін.]. – 1973. – 696 с.
224. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / [Голов. ред.. кол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1967 – 1989. Чернігівська область / [ред. кол.: Дериколенко О.І. (голова) та ін.]. – 1972. –780 с.
225. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 – 1945: в 6 т. – Т. 3. / Ред.: Петров Ю.П. и др.– М.: Воениздат, 1961. – 664 с.
226. Памятка партизана. – М.: Молодая гвардия, 1942. – 138 с.
227. Спутник партизана. – М.: Молодая гвардия, 1941. – 256 с.
228. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.
229. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941 – 1944 рр.): Анотований покажчик / За ред.. В.Ф. Солдатенка; авт.-упор.:

Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М., Пилявець Р.І., Яременко В.М. – К.: Пріоритети, 2012. – 362 с.

230. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 1 / Ін-т історії партії ЦК КП України – Філіал ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1967. – 558 с.
231. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: у 3 т. – Т. 2 / Інститут історії партії ЦК КП України – Філіал інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. – К.: Політвидав України, 1968. – 520 с.
232. Партизанський рух і Сумщина. Матеріали до вивчення партизанського і підпільного рухів на Сумщині і Глухівщині у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1943 рр.) / Ред.: В.І. Белашов; Глух. держ. пед. ун-т. – Глухів, 2005. – 96 с.
233. 22 червня – 9 травня. Письменники України у Великій Вітчизняній: Біобібліографічний довідник. – К.: Радянський письменник. 1980. – 383 с.

Монографії

234. Адриянов В.Н. Война в тылу: о некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / В.Н. Адриянов, В.Е. Быстров, М.Л. Гутий. – М.: Политиздат, 1974. – 147 с.
235. Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941 – 1944 / Д. Армстронг. – М.: Центрполиграф, 2007. – 496 с.
236. Артемьев И.Н. В эфире партизаны / И.Н. Артемьев – М.: Воениздат СССР, 1971. – 136 с.
237. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / [Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.

238. Боярский В.И. Партизанство вчера, сегодня, завтра / В.И. Боярский. – М.: Граница, 2003. – 448 с.
239. В битвах за Советскую Украину. Ратный и трудовой подвиг народов СССР в годы Великой Отечественной войны: история и современность. – К.: Из-во КГУ, 1985. – 173 с.
240. Гогун А.С. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941 – 1944 / А.С. Гогун. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 477 с.
241. Горобец Г.Т. Партийное подполье на Украине (1941 – 1944) / Г.Т. Горобец. – М.: Мысль, 1964. – 93 с.
242. Григорович Д.Ф. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны / Д.Ф. Григорович, П.И. Денисенко, В.Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 223 с.
243. Добров П.В. Народное ополчение в годы Великой Отечественной войны: у 2 т. / П.В. Добров. – Донецк: Доминанта, 1994. – Т.2. – 451 с.
244. Дубина К. К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні / К.К. Дубина. – К.: Знання, 1967. – 48 с.
245. Дюков А.Р. Кто командовал советскими партизанами. Организованный хаос / А.Р. Дюков. – М.: Вече, 2012. – 304 с.
246. Збанацький А.Г. Заграва над Десною / А.Г. Збанацький. – К.: Профінформ. – 2008. – 140 с.
247. Исаев А. Мифы Великой Отечественной войны: [сборник] / А. Исаев, М. Морозов, В. Гончаров, А. Дюков. – М.: Яуза: Эксмо, 2008. – 445 с.
248. Залесский К. Командиры национальных формирований СС / К. Залесский. – М.: АСТ Астрель, 2007. – 282 с.
249. Каров Д. Партизанское движение в СССР / Д. Каров. – Мюнхен, 1954. – 118 с.

250. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941 – 1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.
251. Кентій А. Радянські партизани. 1941-1944: світло і тіні / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: ПП Наталя Брежуненко, 2010. – 80 с.
252. Кентій А.В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 98 с.
253. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: историографический очерк / В.И. Клоков. – К.: Наукова думка, 1978. – 122 с.
254. Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
255. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. 1939 – 1945. Спроба сучасного концептуального бачення / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 58 с.
256. Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.
257. Клоков В.І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Слинько, І. Кулик. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – 236 с.
258. Корнейчук А.Е. Партизаны в степях Украины / А.Е. Корнейчук. – Воениздат СССР. – 1942. – 62 с.
259. Красюк А.И. Страницы героической летописи: вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / А.И. Красюк. – К. – Одесса: Вища школа, 1984. – 159 с.
260. Курас И.Ф. Штаб непокоренных. Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.

261. Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941 – 1944 / В.І. Кучер. – К.: Наукова думка, 1983. – 238 с.
262. Кучер В. І. Партизанські краї та зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941 –1944 рр. / В. І. Кучер. – К.: Наукова думка, 1974. – 142 с.
263. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни / Упор. П.І. Денисенко (керівник), В.П. Лукін, М.І. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1969. – 340 с.
264. Маєвська Н.К. Медична служба в партизанських загонах / Н.К. Маєвська. – К.: Здоров'я, 1985. – 168 с.
265. Мерцалов А.Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне / А.Н. Мерцалов. – М.: Наука, 1967. – 201 с.
266. Мищенко Г.П. Задача особой важности (партизанская разведка 1941 – 1945 гг.) / Г.П. Мищенко, Г.П. Мигрин. – К.: Вища школа, 1985. – 208 с.
267. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер. – М.: Вече, 2010. – 384 с.
268. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944: В 2 кн. / Ю.Ю. Кондуфор (рук.) и др. – К.: Наукова думка, 1985.– Кн. 2. Партизанская борьба. – 399 с.
269. Наріжний Б.М. Єрмолай Четвертак / Б.М. Наріжний. – К.: Веселка, 1987. – 199 с.
270. Немятый В.Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенарод. борьбы против хищнич. политики герм. империализма на оккупированной территории Украины (1941 – 1944 гг.) / В.Н. Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 230 с.
271. Немятый В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941 – 1944) / В.Н. Немятый. – К.: Знание, 1980. – 62 с.

272. Очерки истории исторической науки в СССР / [редкол.: Тихомирова М.Н. (отв. ред.) и др.]. – М.: Ин-т истории АН СССР, 1955. – 651 с.
273. Очерки истории киевской городской и областной партийных организаций // [Редкол. Главак Т.В. и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1981. – 666 с.
274. Панч П.Й. Малий партизан / П.Й. Панч. – К. – Харків: Укрдержвидав. – 1945. – 32 с.
275. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – 590 с.
276. Подвигом уславлені: Герої Радянського Союзу – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни / В.М. Нем'ятий (керівник) та ін. – К.: Політвидав України, 1978. – 352 с.
277. Політична історія України. ХХ ст.: у 6 т. / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. К.: Генеза, 2002 – 2003. – Т.4. Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – 2003. – 584 с.
278. Пономаренко П.К. Всенародная борьба немецко-фашистских захватчиков 1941 – 1944 / П.К. Пономаренко; отв. ред.: А.М. Самсонов. – М.: Наука, 1986. – 438 с.
279. Попов А.Ю. Русский диверсант Илья Старинов / А.Ю. Попов, А.И. Цветков. – СПб.: Нева, 2003. – 192 с.
280. Русак А.В. Исповедь (докум. повесть) / А.В. Русак. – К.: ДИА, 2011. – 656 с.
281. Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах / М.И. Семиряга. – М.: Юридическая литература, 1992. – 386 с.
282. Старинов И.Г. Мины замедленного действия. Размышления партизана-диверсанта. – Книга вторая / Старинов И.Г. // Альманах «Вымпел». – 1999. – 382 с.

283. Старожилов М.В. Партизанське з'єднання С.А. Ковпака (з історії створення) / М.В. Старожилов. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 94 с.
284. Строкач Т.А. Наш позивний – Свобода / Т.А. Строкач. – К.: Політвидав України, 1975. – 416 с.
285. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза: (1941 – 1945) / Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
286. Чайковський А.С. Невідома війна (Партиз. рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.
287. Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны / [Авт. кол.: Ф.М. Блоха, В.И. Власенко, В.К. Драгунов и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 160 с.
288. Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха: в 2 кн. / С.Г. Чуев. – СПб.: Нева, М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – Кн. 2. – 2003. – 448 с.
289. Armstrong J. Ukrainian Nationalism 1939 – 1945 / John Armstrong. – New York: CUP, 1963. – 361 p.
290. Cooper M. The Nazi war against Soviet partisans 1941 – 1944 / Matthew Cooper. – London: Stein and Day, 1979. – 217 p.
291. Cooper M. The phantom war: The German struggle against Soviet partisans, 1941 – 1944 / Matthew Cooper. – London: Macdonald & Jane's, 1979. – 217 p.
292. Dallin A. German Rule in Russia 1941 – 1945: a Study of Occupation Policies / Alexander Dallin. – London: Macmillan, 1957. – 250 p.
293. Howell E. The Soviet Partisan Movement / Edgar M. Howell. – Bennington: Department of the army USA, 1956. – 218 p.

294. Pronin A. Guerrilla Warfare in the German-Occupied Soviet Territories 1941 – 1944: ph.d. diss / A.Pronin. – Washington: Georgetown University, 1965. – 287 p.
295. Slepyan K. Stalin's guerrillas: Soviet partisans in World War II / Kenneth Slepyan. – Lawrence: University Press of Kansas, 2006. 409 p.
296. Soviet Partisans in World War II / ed. By Armstrong J. – Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1964. – 792 p.

Статті

297. Бажан О. Діяльність органів держбезпеки по організації партизанського руху в Україні в початковий період Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву СБУ) / О. Бажан. // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 106-115.
298. Білоус О.П. Бойові дії радянських партизанів на території Північно-Східної України (липень 1942 р. – вересень 1943 р.) / О.П. Білоус // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – № 1. – С. 101 – 113 [стор. доступу: <http://vim.gov.ua>].
299. Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 164 – 169.
300. Буцик А.К. Всенародный характер партизанского движения на Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза/ А.К. Буцик // Научные записки Киевского государственного университета. – 1952. – Т. II. – Вып. 2. – Ист. сб. № 3. – С. 89 – 102.
301. Власенко С.І. Степовий рейд з'єднання партизанських загонів під командуванням М.І. Наумова (огляд документів ЦДАГО України) / С.І. Власенко // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 103–121.

302. Данилюк М.З. Огляд дисертацій присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / М.З. Данилюк, Є.В. Сафонова, А.П. Черненко // УІЖ. – 1958. – № 6. – С. 103 – 110.
303. Дахненко М. Взаємодія партизанів з воїнами Червоної армії під час визволення Середньої Наддніпрянщини від нацистських окупантів (1943–1944 рр.) / М. Дахненко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матеріали Всеукраїнської наук. військово-історичної конф., (м. Київ, 15 березня 2012 р.): науковий зб. / М-во оборони України, НВІМУ, Нац. ун-т оборони України, НПУ ім. М.П. Драгоманова, ВГО Ін-т воєнної історії. – К., 2012. – С. 638 – 641.
304. Зінченко Ю. Разом з народом: Компартія України у перші місяці війни / Ю. Зінченко // Політика і час. – 1991. – №7. – С.64 – 69.
305. Зінченко Ю. Правду історії не затьмарить: Компартія України в початковий період Великої Вітчизняної війни / Ю. Зінченко, В. Кучер // Радянська Україна. – 1991. – 21 червня.
306. Кардашов В.І. Партизанський рух в оцінці зарубіжної історіографії / В.І. Кардашов // УІЖ. – 1962. – № 12. – С. 110-115.
307. Кардашов В.И. Приемы и методы изучения советского партизанского движения в буржуазной историографии / В.И. Кардашов // Критики новейшей буржуазной историографии: сборник статей. – Л., 1967. – С. 248 – 281.
308. Кентій А.В. Партизанський рух 1941-1944 рр. в Україні. / Кентій А.В., Лозицький В.С. // УІЖ. – 2005. – № 3. – С. 3 – 16.
309. Кондуфор Ю. Деякі питання методології і завдання дослідження періоду Великої Вітчизняної війни / Ю. Кондуфор, В. Клоков // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С.14 – 19.
310. Коньков В. Подвиг безсмертний і навіки / В. Коньков // Голос України. – 2004. – 22 вересня.

311. Корнієнко О. Участь С.В. Руднева у створенні оборонних формувань Путивльського району Сумської області напередодні радянсько-німецької війни 1941 – 1945 років / О. Корнієнко. // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 131 – 135.
312. Косьменко Г.П. Українська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1944 – 1945 рр. / Г.П. Косьменко, І.Т. Мартиненко // Наукові записки Ніжинського педінституту. – К.; Львів: Радянська школа, 1952. – Т. 3. – С. 79 – 97.
313. Курносів А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: историогр. вопр. / А.А. Курносів // История и историки. Историография истории СССР: сб. ст. – М., 1965. – С. 169 – 193.
314. Кучер В.І. Рух Опору на окупованій території України: політичний аспект / В.І. Кучер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2004. – Вип. 8; част. 2. – С. 3 – 16.
315. Лисенко О. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси: у 2 кн. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – 2011. – С. 737 – 784.
316. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). / В.С. Лозицький. // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 152 – 171.
317. Муковський І. Військові втрати українського народу у Великій Вітчизняній війні / І. Муковський // Трибуна. – 2000. – № 7 – 8. – С. 33.
318. Муковський І. Український геополітичний фактор в часи Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко // Трибуна. – 1999. – № 5 – 6. – С. 24.
319. Нем'ятий В.М. Ішла війна народна / В.М. Нем'ятий // Про минуле – заради майбутнього – К., 1989. – С.125 – 137.

320. Нем'ятий В.М. Розвиток форм партійного керівництва народною боротьбою в тилу ворога / В.М. Нем'ятий // УІЖ. – 1979. – № 10. – С. 29 – 40.
321. Нестеренко В. Умови розгортання радянського партизанського руху в 1941 – початку 1942 рр. / В. Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII-XIX. – С. 106 – 111.
322. Ніколаєць Ю.О. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю.О. Ніколаєць // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1(34). – С. 131 – 147.
323. Пономаренко П.К. Борьба советского народа в тылу врага / П.К. Пономаренко // Военно-исторический журнал. – 1965. – №4. – С. 26 – 36.
324. Руденко Н.М. Партизанський командир (до 100-річчя від дня народження О.Ф. Федорова) / Н.М. Руденко // УІЖ. – 2001. – №3. – С. 143 – 148.
325. Салата О.О. Інформаційна політика СРСР в діяльності партизанських з'єднань на окупованих територіях у 1941 – 1944 рр. / О.О. Салата // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць (Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р.) / Кабінет Міністрів України, Український ін-т національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К.: НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 70 – 78.
326. Самсонов А.М. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР / А.М. Самсонов, А.А. Курносков // Вопросы истории. – 1964. – № 12. – С. 104 – 111.

327. Смірнова В.І. Біля витоків фондової колекції Меморіального комплексу / В.І. Смірнова // Музей війни народної. Збірник наукових статей. – К., 1999. – С. 34 – 36.
328. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941-1944 рр. / Валентина Смірнова // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 118 – 131.

Дисертації та автореферати дисертацій

329. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941 – 1943 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Абакумова Вікторія Іванівна, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004. – 24 с.
330. Бровар О.В. Партизанський та підпільний рух у Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни (серпень 1941 – вересень 1943 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бровар Олександр Віталійович; Донецький національний університет. – Донецьк, 2003. – 19 с.
331. Дахненко М.В. Життя та діяльність С.А. Ковпака (1887 – 1967 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дахненко Марина Валеріївна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2012. – 15 с.
332. Дахненко М.В. Життя та діяльність С.А. Ковпака (1887 – 1967 рр.): дис. ... канд. іст. наук / КНУ ім. Тараса Шевченка: 07.00.01 / Дахненко Марина Валеріївна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, історичний факультет – К., 2013. – 192 с.
333. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан Південно-Західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941 – 1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дейнека Наталя Володимирівна; Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2007. – 19 с.

334. Нефьодов Д.В. Рух Опору в Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.): історіографія проблеми: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / Нефьодов Дмитро Валерійович; Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2012. – 20 с.
335. Турба М.М. Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр. (Соціально-політичний аспект): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Турба Микола Миколайович; Одеська державна юридична академія. – Одеса, 1998. – 17 с.